

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΚΑΛΩΝ ΤΕΧΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΕΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΕΙΚΑΣΤΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
POSTGRADUATE STUDIES PROGRAM
VISUAL ARTS

Μεταπτυχιακή Εργασία
Postgraduate (Master) Thesis

Πώς να φτιάξετε έναν δημόσιο χώρο;
How to make a public space?

Ιωάννα Λυκούδη / Ioanna Lykoudi
A.M. / R.N. : 0206

Επιβλέπων Καθηγητής / Supervisor Professor
Ιωάννης Κόκκαλης / Ioannis Kokkalis

Ιωάννινα, Ιούλιος, 2026
Ioannina, July, 2026

Τριμελής Εξεταστική-Συμβουλευτική Επιτροπή

1. Κόκκαλης Ιωάννης
2. Μπήτσικας Ξενοφώντας
3. Παπαδημητρίου Νικόλαος

Ευχαριστίες

Η εκπόνηση της διπλωματικής εργασίας θα ήταν δύσκολο εγχείρημα χωρίς την παρουσία ορισμένων ατόμων στο πλευρό μου. Ένα μεγάλο ευχαριστώ στον επιβλέποντα καθηγητή κ. Γιάννη Κόκκαλη, τους καθηγητές του τμήματος και κυρίως στα άτομα που βρέθηκαν στο εργαστήριο του μεταπτυχιακού προγράμματος, φοιτητών και μη.

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία εξετάζει την έννοια του δημόσιου χώρου μέσα από μια διεπιστημονική προσέγγιση, αναδεικνύοντας τον ίδιο τον χώρο ως ένα δυναμικό και διαρκώς μεταβαλλόμενο κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό φαινόμενο. Αφετηρία της έρευνας, αποτελεί η παραδοχή ότι οι έννοιες του χώρου και του δημόσιου δεν είναι σταθερές, αλλά αναδιαμορφώνονται ιστορικά μέσα από τις κοινωνικές σχέσεις, τις πολιτικές πρακτικές και τα εκάστοτε πολιτισμικά συμφραζόμενα. Σκοπός της εργασίας, είναι η κριτική διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο, ο δημόσιος χώρος παράγεται και νοηματοδοτείται στο σύγχρονο κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο, καθώς και η εικαστική αναπαράσταση και απόδοση βασικών θεωρητικών εννοιών.

Σε ότι αφορά την μεθοδολογία, σε μια αρχική βάση, εξετάζεται η έννοια του χώρου και η ιστορική εξέλιξή της, ενώ στη συνέχεια προσεγγίζεται ο δημόσιος χώρος μέσα από διαφορετικά διεπιστημονικά πεδία. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη σύνδεση του δημόσιου χώρου με τις δημοκρατικές πρακτικές και τις προκλήσεις που θέτει η μετανεωτερική συνθήκη. Κεντρικό θεωρητικό άξονα αποτελεί το έργο του Henri Lefebvre «*The Production of Space*», το οποίο συσχετίζεται με το τριαδικό σχήμα γη (*land*), εργασία (*labour*) και κεφάλαιο (*capital*), όπως διαμορφώθηκε από την κλασική πολιτική οικονομία και επαναπροσδιορίστηκε αργότερα από τον Karl Marx.

Η έρευνα καταδεικνύει ότι ο δημόσιος χώρος δεν συνιστά μια ουδέτερη ή δεδομένη οντότητα, αλλά παράγεται μέσω κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών διεργασιών.

Λέξεις Κλειδιά: χώρος/σφαίρα, δημόσιο/ιδιωτικό, κοινωνικές σχέσεις, παραγωγή

Abstract

This master's thesis examines the concept of public space through an interdisciplinary approach, highlighting space itself as a dynamic and constantly evolving social, political, and cultural phenomenon. The research is grounded in the assumption that the concepts of space and the public are not fixed entities but are historically redefined through social relations, political practices, and the prevailing cultural contexts of each era. The primary objective of this study is to critically investigate the ways in which public space is produced and assigned meaning within the contemporary socio-political framework, while also exploring the visual representation and artistic interpretation of key theoretical concepts.

Regarding its methodology, initially, it examines the concept of space and its historical development, before approaching public space through various interdisciplinary fields. Particular emphasis is placed on the relationship between public space, democratic practices, and the challenges posed by the postmodern condition. The central theoretical framework of this thesis is Henri Lefebvre's "The Production of Space", which is examined in relation to the triadic model of land, labour, and capital, as originally formulated within classical political economy and later reconceptualized by Karl Marx.

The findings of the research demonstrate that public space does not constitute a neutral or self-evident entity; rather, it is produced through social, political, and economic processes. Consequently, public space emerges as a socially constructed phenomenon whose meaning, function, and degree of openness are continuously negotiated within specific historical and cultural contexts.

Keywords: space/realm, public/private, social relations, production

Πίνακας Περιεχομένων

ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ	4
ABSTRACT	5
ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ	6
ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	8
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9
ΠΛΑΙΣΙΟ, ΣΚΟΠΟΣ ΚΑΙ ΣΤΟΧΟΙ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	
ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ, ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΕΦΑΛΑΙΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ – ΧΩΡΟΣ	11
ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ	
Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΣΤΟΝ 20 ^Ο ΑΙΩΝΑ	
ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΤΟΠΟΣ	
ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΣ	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΧΩΡΟΣ	
3.1 ΟΡΙΣΜΟΣ	15
3.2 ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΦΑΙΡΑ	16
3.3 ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ	19
3.4 ΕΙΔΗ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΣΦΑΙΡΑΣ ΣΤΙΣ ΜΟΝΤΕΡΝΕΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΕΣ	21
3.5 ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ	23
3.6 Ο ΔΟΜΙΚΟΣ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΣΦΑΙΡΑΣ - ΚΡΙΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ JURGEN HABERMAS	25
3.7 Ο ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ	28
3.8 Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΣΦΑΙΡΑΣ ΣΤΗΝ ΥΠΕΡ-ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΠΟΥ ΕΠΙΔΕΧΟΝΤΑΙ ΟΙ ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ	30
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ	36
ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ HENRY LEFEBVRE	
ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΧΩΡΟΥ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΝΝΟΙΕΣ ΤΗΣ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ, ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. ΑΝΑΛΥΣΗ ΕΙΚΑΣΤΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ	42
ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΙΚΑΣΤΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ	
ΜΟΡΦΟΠΛΑΣΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ - ΥΛΙΚΟΤΕΧΝΙΚΑ ΜΕΣΑ	

ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΕ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΕΣ

ΕΠΙΛΟΓΟΣ	52
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	57

Πίνακας εικόνων:

Εικόνα 1:	https://www.dreamstime.com/stock-photo-pieces-peruvian-pottery-inca-ceramic-old-image46470005	47
Εικόνα 2:	https://www.dreamstime.com/peruvian-pottery-pre-columbian-era-pre-columbian-civilizations-were-made-indigenous-peoples-two-americas-image191594910	47
Εικόνα 3:	William Edmondson, Critter, 1940, Fleisher Ollman Gallery, USA	48
Εικόνα 4:	Thomas Schütte, Experten I, 2020, Courtesy: the artist and Konrad Fischer Galerie	49
Εικόνα 5:	Thomas Schütte, You & Me – You 21, 2018, Courtesy: the artist and Konrad Fischer Galerie.....	49

Εισαγωγή

Μέσα σε ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο γίνεσθαι αδιάκοπων κοινωνικών και πολιτικών εξελίξεων, οι ανθρώπινες κοινωνίες επιβάλλουν σε κάθε εποχή διαφορετικά πλαίσια προκειμένου να ορίσουν εκ νέου καθολικές έννοιες. Καθώς τα όρια χρήσης της γλώσσας ξεθωριάζουν όλο και πιο πολύ, το καθήκον επαναπροσδιορισμού εννοιών, των οποίων η ετυμολογία παραμένει αναλλοίωτη ανά τους αιώνες, αναμφισβήτητα, εντείνεται στον ύστατο βαθμό. Υπό το πρίσμα, λοιπόν, μιας αδιάλειπτης προσπάθειας να αποδοθούν νοήματα και ερμηνείες, τα άτομα έρχονται σε ρήξη με δύο σημαίνουσες έννοιες, αυτές του χώρου και του δημόσιου. Καθ' όλη την διάρκεια της ιστορίας, τα ιδιαίτερα γνωρίσματα κάθε εποχής θα διαμορφώσουν τις δύο αυτές έννοιες, ενώ η διαφοροποίηση του πλαισίου στο οποίο υπάγονται συνυπάρχει πάντα, παράλληλα και ταυτόχρονα με την δόμηση των κοινωνιών και των σχέσεων που τις διαμορφώνει. Μέσω των σχέσεων αυτών, γεννιούνται επιτακτικά ερωτήματα που δεν αφορούν αποκλειστικά την σημασία της μίας ή της άλλης έννοιας ξεχωριστά, αλλά πολύ συχνά τον συνδυασμό αυτών ως ένα σταθερά διαφιλονικούμενο όρο. Τι είναι, επομένως, ο δημόσιος χώρος; Ποια είναι τα δομικά στοιχεία που τον απαρτίζουν, τι εμπεριέχει και τι συνεπάγεται; Πρόκειται, άραγε, για μια χωροχρονική οντότητα, ένα παράγωγο κατασκευασμένων κοινωνικών σχέσεων; Η εναπόθεση των ερωτημάτων αυτών μας παροτρύνει να εξετάσουμε την ουσία αυτών των εννοιών και τα νοήματα που τις διακατέχουν. Η σύνδεση του δημόσιου χώρου, πρώτα και κύρια, με το άτομο και κατ' επέκταση με την κοινωνία, τον κόσμο, και το συλλογικό, θα αποτελέσει έναυσμα για την ενδότερη συσχέτιση του όρου με την γεωπολιτική, την κουλτούρα, τον πολιτισμό, και την ηθική.

Στην προκείμενη εργασία αποπειράται μια διεπιστημονική προσέγγιση του όρου «δημόσιος χώρος», μέσα από την συνοπτική περιγραφή του τριαδικού σχήματος: γη, εργασία και κεφάλαιο (*land, labour, capital*), ως τους πρωταρχικούς παράγοντες παραγωγής¹. Αναφορικά με το θεωρητικό μέρος, κύριος στόχος της εργασίας θα αποτελέσει η ανάλυση της σημασίας του όρου, όπως αυτός παράγεται στο σύγχρονο κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο, ενώ σε ότι αφορά το πρακτικό μέρος, θα δοθεί έμφαση στην απόδοση βασικών εννοιών της εργασίας σε μορφή εικαστικού έργου. Οι σκοποί της εργασίας επιμε-

¹ Οι τρεις πρωταρχικοί παράγοντες παραγωγής αποτελούν σημαίνουσες έννοιες στον τομέα της κλασσικής πολιτικής οικονομίας και χρησιμοποιήθηκαν εκτενώς για να εξηγήσουν τον τρόπο με τον οποίο ο πλούτος παράγεται, κοστολογείται και διανέμεται μέσα στην κοινωνία. Κύριος σκοπός της αναφοράς τους στο παρόν κείμενο, αποτελεί η κατανόηση αυτών ως άμεσα συνδεδεμένες σχέσεις με το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται και η μετέπειτα συσχέτιση αυτών με την κοινωνική θεωρία του Henry Lefebvre.

ρίζονται σε τέσσερα (4) κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο περιλαμβάνει μια γενική εξέταση των ιδεών του χώρου ως μια πολυδιάστατη έννοια, καθώς και μια συνοπτική ιστορική αναδρομή της εξέλιξης αυτών. Στο δεύτερο κεφάλαιο, προσεγγίζεται η ιδέα του δημόσιου χώρου, μέσα από αλληλεξαρτώμενα επιστημονικά πεδία της ιστορίας, των πολιτικών επιστημών, της φιλοσοφίας, της ανθρωπολογίας και του αστικού σχεδιασμού, επιχειρείται η άμεση συσχέτιση του όρου με δημοκρατικές πολιτικές πρακτικές, καθώς και η υπονόμηση που επιδέχεται η σημασία του μέσα από τις προκλήσεις που επιβάλλει η μετανεωτερική κατάσταση πραγμάτων. Στο τρίτο κεφάλαιο, θα αναλυθεί το μείζον έργο του Γάλλου κοινωνιολόγου Henry Lefebvre, «*The Production of Space*», και η σύνδεση των κύριων σημείων αυτού, με τις οικονομικές έννοιες *land*, *labour* και *capital/culture*, όπως πρώτο - εισάχθηκαν από τους οικονομολόγους Adam Smith² και David Ricardo, και επαναδιατυπώθηκαν από τον Γερμανό φιλόσοφο Karl Marx. Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο, αναλύεται συνοπτικά το εικαστικό έργο σε μορφοπλαστική και εννοιολογική κλίμακα, ενώ αποπειράται η συσχέτιση με τις παραπάνω έννοιες και η κριτική επαναπροσέγγιση αυτών. Ακολουθούν γενικές πληροφορίες για τα υλικοτεχνικά μέσα και τις βιβλιογραφικές αναφορές σε εικαστικούς και θεωρητικούς.

Η απόπειρα εκπόνησης αυτής της θεωρητικής έρευνας και η πλαισίωση της μέσω εικαστικού έργου, πρόκειται για ένα κριτικό εγχείρημα επαναπροσέγγισης και επαναξιολόγησης του δημόσιου χώρου, ως μια διαρκώς μεταβαλλόμενη έννοια. Μέγιστης σημασίας αποτελεί η ακατάπαυστη προσπάθεια εξέτασης των τρόπων, μέσω των οποίων ο δημόσιος χώρος κατασκευάζεται και ο βαθμός στον οποίον θα χαρακτηριστεί ως ένα καθαρά «ανοιχτό», δημοκρατικό πεδίο. Η ύπαρξη ενός τέτοιου πεδίου, μπορεί να αποδειχτεί αποκλειστικά και μόνο σε συνάρτηση, με τη δημιουργία των κοινωνικών σχέσεων, και του εκάστοτε συγκείμενου, μέσα από το οποίο δύναται να παραχθεί.

² Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, United Kingdom: John Wiley and Sons Ltd, 2010.

Χώρος

Σε όλη την πάροδο των ιστορικών χρόνων, η θεμελιώδης έννοια του χώρου διαφοροποιείται νοηματικά, ανάλογα πάντοτε με το εκάστοτε γνωστικό πλαίσιο στο οποίο γεννιέται. Η εξελικτική επανερμηνεία αυτής, βρίσκει την εφαρμογή της σταδιακά στις καθημερινές βιωματικές εμπειρίες, για να επεκταθεί σε πεδία της φιλοσοφίας, των μαθηματικών και της φυσικής.

Ήδη από τους πρώιμους χρόνους, οι προγενέστεροι πολιτισμοί της Αρχαιότητας, από την Μεσοποταμία μέχρι και την Αίγυπτο, αντιμετώπιζαν τον χώρο, όχι ως μια αφηρημένη έννοια, αλλά ως ένα σύνολο συγκεκριμένων αντιληπτών θέσεων, εμποτισμένων πάντοτε με θρησκευτική χροιά. Κατά την Κλασική Αρχαιότητα, δημιουργείται μια πιο συστηματική ανάγκη για διευθέτηση όλων των πραγμάτων και των σωμάτων. Οι Προσωκρατικοί φιλόσοφοι, με κύριους πρωτεργάτες, τον Λεύκιππο και τον Δημόκριτο, εισάγουν για πρώτη φορά, την ιδέα του κενού χώρου. Ο Πλάτωνας διατυπώνει ίσως την πρώτη μεταφυσική θεωρία του χώρου, εισάγοντας την ιδέα της «χώρας», ως ένα πρώτο υπόστρωμα μέσα στο οποίο εμφανίζονται τα πράγματα. Κατά τον 4^ο αι. π.Χ., ο Αριστοτέλης θα εγκαθιδρύσει την αντίληψη, πώς δεν υπάρχει ανεξάρτητος χώρος, παρά μόνο σώματα και οι σχέσεις ανάμεσα τους. Η αντίληψη αυτή, θα απασχολήσει τους μεταγενέστερους φιλόσοφους των μεσαιωνικών χρόνων, οι οποίοι αρχίζουν και θέτουν ερωτήματα θεολογικού περιεχομένου, διαμορφώνοντας το πεδίο συζήτησης για τις νεότερες επιστήμες που θα ακολουθήσουν.

Η Επιστημονική Επανάσταση του 17^{ου} αιώνα, θα αποτελέσει την μεγάλη χρονική τομή, για την περαιτέρω εξέλιξη του όρου στο πεδίο των φυσικών επιστημών. Ο René Descartes κάνει το πρώτο βήμα, ταυτίζοντας τον χώρο με την έκταση της ύλης.³ Αντίθετα, ο Isaac Newton εισάγει την έννοια του άπειρου και ανεξάρτητου από όλα τα αντικείμενα, «απόλυτου χώρου». Η ιδέα του Newton, θα αμφισβητηθεί από τον Γερμανό φιλόσοφο Gottfried Wilhelm Leibniz, ο οποίος αντιλαμβάνεται τον χώρο ως ένα σύστημα σχέσεων μεταξύ των αντικειμένων.⁴ Με τον ερχομό του 18^{ου} αιώνα, λαμβάνει χώρα μια επαναστατική τροπή στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζεται η ιδέα του χώρου, αποκτώντας για πρώτη φορά γνωσιολογική διάσταση. Στην εξέλιξη αυτή των πραγμάτων, καθοριστικό ρόλο θα αποτελέσει ο Immanuel Kant, ο οποίος ισχυρίζεται πώς ο χώρος δεν είναι

³ René Descartes, *Principles of Philosophy*, μτφρ. Valentine Rodger Miller and Reese P. Miller (Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, 1984), σ. 48.

⁴ Leibniz, Fifth Letter to Clarke, §47, στο *Η Αλληλογραφία Leibniz–Clarke* (1715–1716).

απλώς μια ιδιότητα του κόσμου ή των αντικειμένων, αλλά πρόκειται για μορφή της ανθρώπινης εποπτείας.⁵ Υπό το πρίσμα αυτό, ο ανθρώπινος νους οργανώνει τις εμπειρίες χωρικά, κάνοντας σαφές το γεγονός πως δεν μπορούμε να αντιληφθούμε τίποτε έξω από το χωρικό πλαίσιο. Μέσα στα επόμενα χρόνια, ο χώρος γίνεται το κατεξοχήν αντικείμενο ενασχόλησης στο πεδίο των θετικών επιστημών, ενώ ταυτόχρονα αποσπάται από την μέχρι τότε ισχύουσα αντίληψη, πως ο ίδιος συνδέεται αποκλειστικά με τις ευκλείδειες γεωμετρίες. Μέσα από την διατύπωση της γενικής θεωρίας της Σχετικότητας, από τον Albert Einstein, η έννοια του χώρου αποκτάει άλλη διάσταση και ταυτίζεται άμεσα με την διάσταση του χρόνου. Από εδώ και στο εξής, ο χώρος μεταμορφώνεται από στατικό σε δυναμικό στοιχείο της φύσης.

Από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, οι ιδέες του χώρου και του χρόνου αντιμετωπίζονται ως συμβολικές μορφές που προσδιορίζονται και αναπαρίστανται μέσω της γλώσσας, της επιστήμης, του μύθου και της εικόνας. Ο Γερμανός φιλόσοφος Ernst Cassirer, διαχωρίζει το χώρο σε οργανικό, βιολογικά αποφασισμένο χώρο, σε αντιληπτικό χώρο που προκύπτει από την σχηματοποιημένη σύνθεση όλων των αισθήσεων και σε συμβολικό χώρο που προκύπτει από την εμπειρία συμβολικών αναπαραστάσεων. Σε ένα πιο σύγχρονο φιλοσοφικό πλαίσιο, ο David Harvey διακρίνει το χώρο σε απόλυτο, σχετικό και σχεσιακό, ενώ ο Edward William Soja, διακρίνει τον χώρο σε αντιληπτό (πρώτος χώρος) και ιδεατό (δεύτερος χώρος), συνενώνοντας μέσω αυτής της διάκρισης την φυσική μορφή του πρώτου χώρου με τη νοητική κατασκευή του δεύτερου σε έναν βιώσιμο χώρο (τρίτος χώρος).

Η ιστορική αναδρομή της έννοιας του χώρου, καταδεικνύει σαφέστερα, ορισμένες μεγάλες ερμηνευτικές μεταβάσεις. Από την έμφαση που δόθηκε στον χώρο ως τόπο, ως γεωμετρικό κενό δοχείο, ως σχεσιακή μορφή αντίληψης ή ως δυναμικό χωρόχρονο, μέχρι και την σύγχρονη φαινομενολογία του χώρου,⁶ η σταδιακή μετατροπή του χώρου από την καρτεσιανή επέκταση στην βιωμένη εμπειρία αποτελεί το χρονικό μεταίχμιο ανάμεσα στη κλασσική και σύγχρονη αντίληψη. Ο 20^{ος} αιώνας αρχίζει να αποδομεί την ιδέα του «κλασσικού» δυτικού χώρου ως αντικειμενικός, ομοιογενής, άπειρος και μετρήσιμος. Ο χώρος πλέον προσδιορίζεται από τις έννοιες του βιώματος, της κατοίκησης⁷, της

⁵ Immanuel Kant, *Critique of Pure Reason*, A23/B38.

⁶ Martin Heidegger, *Being and Time*, trans. John MacQuarrie and Edward Robinson (Oxford: Blackwell, 1962), §§22–24, σ. 132-149.

⁷ Η έννοια της κατοίκησης (*dwelling*), όπως διατυπώθηκε από τον Martin Heidegger, καταδεικνύει, όχι απλώς την πράξη κατάληψης ενός χώρου από τα άτομα, αλλά την ίδια την σημασία της ύπαρξης του ανθρώπου στον κόσμο. Σύμφωνα με τον ίδιο, ο άνθρωπος δεν «βρίσκεται» απλώς στον χώρο, αλλά κατοικεί ποιητικά μέσα του.

εμπειρίας του σώματος, της μνήμης και της ρευστότητας. Παύει να υπάρχει ανεξάρτητα από τον άνθρωπο, ως μια αφηρημένη γεωμετρία και επωμίζεται την ανθρώπινη ύπαρξη ως αναφαίρετο στοιχείο κοινωνικής διαμόρφωσης του.

Αυτή η εννοιολογική μετατόπιση, αποτέλεσε έναυσμα για πολυάριθμους θεωρητικούς και φιλόσοφους να διατυπώσουν εκ νέου τις ιδέες τους για τον χώρο. Ο Γάλλος φιλόσοφος Gaston Bachelard, ήταν ένας από τους πολλούς, που τόνισαν την σημασία του χώρου ως κοινωνική κατασκευή, διερωτώμενος συστηματικά τον τρόπο με τον οποίο βιώνεται ποιητικά ο χώρος μέσα από τη συνείδηση, τη μνήμη και τη φαντασία του ανθρώπου. Ο ίδιος δίνει έμφαση στην μικροκλίμακα του χώρου, προσπαθώντας να καταδείξει πώς η ανθρώπινη ψυχή δεν οργανώνεται μέσα από αφηρημένους γεωμετρικούς χώρους, αλλά μέσα από μικρούς, οικείους και βιωμένους τόπους.

Η έννοια του χώρου, όπως εκφράστηκε καθ' όλη την διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, αναμφισβήτητα συνενώθηκε και με δυο ακόμη σημαίνουσες έννοιες, αυτές του τόπου και του χρόνου. Σε κάθε περίπτωση, η ιδέα του τόπου αντλούσε διαφορετικό νόημα ανάλογα πάντα με το πεδίο στο οποίο τοποθετούταν. Στη φιλοσοφία, η έννοια του τόπου ορίζεται από τον Αριστοτέλη, ως το όριο του σώματος που περιβάλλει ένα άλλο σώμα. Συγκεκριμένα, στη πραγματεία του «Φυσικά», γράφει ο ίδιος: «Ο τόπος είναι το πρώτο ακίνητο όριο του περιέχοντος (σώματος)» (Φυσικά Δ' 4, 212a20–21). Στο πεδίο της γεωγραφίας, στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ο Γάλλος γεωγράφος Paul Vidal de la Blache αποδίδει κεντρική σημασία στον τόπο ως βασική μονάδα της γεωγραφικής ανάλυσης. Παρ' όλα αυτά, από την δεκαετία του 1970 και μετά, ο κλάδος της ανθρωπολογικής γεωγραφίας που θα αναπτυχθεί, φέρνει στο προσκήνιο, μια άλλη θεωρητική διάσταση της έννοιας του τόπου (*place*), του χώρου, δηλαδή, που επωμίζεται νόημα μέσω της εμπειρίας, της μνήμης και της ταυτότητας. Σύμφωνα με τον κινεζικής καταγωγής Αμερικανό γεωγράφο Yi-Fu Tuan (1977, σ. 6):

Στην ανθρώπινη εμπειρία, το νόημα του χώρου συχνά ταυτίζεται με αυτό του τόπου. Ο χώρος είναι περισσότερο αφηρημένος από τον τόπο. Αυτό που αρχίζει ως αδιαφοροποίητος χώρος, μετατρέπεται σε τόπο καθώς το γνωρίζουμε όλο και καλύτερα και του αποδίδουμε αξία. Οι ιδέες του χώρου και του τόπου απαιτούν η μια την ύπαρξη της άλλης για τον ορισμό τους. Ο χώρος είναι ελευθερία, ο τόπος ασφάλεια: είμαστε συνδεδεμένοι με τον ένα, αλλά επιθυμούμε τον άλλον. Από την ασφάλεια και σταθερότητα του τόπου, αντιλαμβανόμαστε την ελευθερία και την απειλή του χώρου, και αντίστροφα. Επιπλέον, αν θεωρήσουμε τον χώρο ως το πλαίσιο εκείνο,

που επιτρέπει την κίνηση, τότε ο τόπος είναι η στάση. Κάθε στάση στην κίνηση παρέχει την δυνατότητα σε μια θέση να μεταμορφωθεί σε τόπο.⁸

Σε οποιαδήποτε περίπτωση, δεν μπορεί να καταστούν σαφείς οι ερμηνείες του τόπου και του χώρου σε ένα ανεξάρτητο πλαίσιο από τον χρόνο. Η κατάρριψη της ιδέας, πώς ο χώρος και ο χρόνος δεν είναι δύο ανεξάρτητες και απόλυτες οντότητες, θεμελιώνεται στην περίφημη Θεωρία της Σχετικότητας (1905), από τον Albert Einstein. Πλέον, ο χρόνος προστίθεται ως μια επιπλέον διάσταση στο σύστημα των συντεταγμένων, προκειμένου να εντοπιστούν όχι μόνο σημεία στον χώρο, αλλά και γεγονότα. Ο Γερμανός φιλόσοφος Arthur Schopenhauer (§18, 1813), γράφει:

Η αναπαράσταση της συνύπαρξης είναι αδύνατη στον χρόνο και μόνο. Εξαρτάται, για την ολοκλήρωσή της, από την αναπαράσταση του χώρου. Επειδή, στον απλό χρόνο, όλα τα πράγματα ακολουθούν το ένα το άλλο, και στον απλό χώρο όλα τα πράγματα είναι δίπλα-δίπλα. Συνεπώς, μόνο από τον συνδυασμό του χώρου και του χρόνου προκύπτει η εκπροσώπηση της συνύπαρξης.⁹

Συνεπώς, ο χώρος ως μια σταθερά διαχρονική έννοια, δεν παύει να μεταμορφώνεται, σύμφωνα με τις συνθήκες από τις οποίες γεννιέται. Ανεξάρτητα από την εκάστοτε νοηματοδότηση, αποτελεί διαρκής απόδειξη πώς ο ίδιος δεν επηρεάζει απλώς, αλλά καθορίζει κατά συγκεκριμένο και υπολογίσιμο τρόπο κρίσιμες ιδιότητες του κόσμου τον οποίο ορίζει.

⁸ Tuan, Y.-F., *Space and Place: The Perspective of Experience*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1977.

⁹ Schopenhauer, A. (1813/1847), *On the Fourfold Root of the Principle of Sufficient Reason*, §18.

Δημόσιος χώρος

Ορισμός

Η έννοια του *δημόσιου χώρου* δεν πρόκειται απλώς για μια καινοφανής ιδέα της σύγχρονης πολιτικής θεωρίας. Η αφετηρία της εντοπίζεται στην περίοδο της Αρχαιότητας, για να κατευθυνθεί εξελικτικά στους ιστορικούς χρόνους και ως εκ τούτου να διαμορφωθεί σε καίριο αντικείμενο επιστημονικής ενασχόλησης. Στην πραγματικότητα, οι ιδέες του *δημόσιου* και του *χώρου* δεν εξαντλούνται ποτέ, παρά επιδέχονται διαρκείς επανερμηνείες και νοηματοδοτήσεις. Κάνοντας μια αναδρομή στον χρόνο, οι δημόσιοι χώροι ανευρίσκονται σε πολλαπλές μορφές, διαφοροποιούμενες πάντοτε ανά την ιστορική περίοδο. Συνεπώς, στους Κλασσικούς χρόνους, η Αρχαία Αγορά και το Ρωμαϊκό *forum* αποτελούν τους κατεξοχήν δημόσιους χώρους, στην Μεσαιωνική περίοδο εντοπίζουμε την πλατεία, τους κήπους και τα προαύλια κάστρων, ενώ από την Αναγέννηση και μετά, η σημασία της έννοιας μετατοπίζεται ριζικά για να σημάνει διαφορετικά πλαίσια νοηματοδότησης. Στο σύγχρονο κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο, η προσπάθεια απόδοσης νοήματος σε έναν όρο αρκετά αμφίσημο, θα αποτελέσει συστηματικό ζήτημα εξέτασης για πολλά και αλληλεξαρτώμενα γνωστικά αντικείμενα. Έτσι, λοιπόν, η αρχιτεκτονική, η πολεοδομία, ο αστικός σχεδιασμός, η κοινωνιολογία, η ανθρωπολογία, η περιβαλλοντική ψυχολογία, η νομική, και οι πολιτικές επιστήμες, δεν παύουν να επανεφευρίσκουν ερμηνευτικά τον τρόπο με τον οποίο, ένας χώρος ορίζεται ως δημόσιος.

Επομένως, στην εργασία αυτή επιχειρείται η απόδοση μιας πιθανής απάντησης στο τι πραγματικά σημαίνει δημόσιος χώρος. Σε οποιαδήποτε περίπτωση, αποτελεί αναμφισβήτητο, έναν δυναμικό, μεταβαλλόμενο χώρο περιπλάνησης, συναναστροφής, συγκρούσεων και ανταλλαγών. Ταυτόχρονα αποτελεί περιοχή συνάθροισης και συσσώρευσης διαφορετικών ατομικτήτων, ένα αντικαθρέφτισμα φυλετικών και ταξικών αναγνωρίσεων, ίσως ακόμη, και μια εν δυνάμει σχηματοποιημένη κοινότητα. Βεβαίως, ο εντοπισμός των πιο δομικών χαρακτηριστικών του, είναι δύσκολο εγχείρημα, και αναπόφευκτα οδηγεί σε παρερμηνείες και αποκλίσεις από την αναζήτηση μιας σαφούς και διακριτής ερμηνείας. Επομένως, τα όρια μέσα στα οποία, μπορούμε να προσδιορίσουμε έναν δημόσιο χώρο, ως ρητορικό πεδίο διατράνωσης της μνήμης ή ως ιδανική σφαίρα του σύγχρονου και του παγκοσμιοποιημένου ή ακόμη ω; χώρο προβολής της συμπτωματικής πρόσληψης του συλλογικού, θα παραμένουν πάντοτε ρευστά.

Καθοριστικό παράγοντα στην διαμόρφωση και διάκριση μιας υπόστασης του όρου, αποτελεί ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός και ο τρόπος με τον οποίο προσεγγίζεται ο

χώρος μέσα από την αρχιτεκτονική σκέψη. Στο σύγχρονο κοινωνικό πλαίσιο, δεν είναι ελάχιστες οι περιπτώσεις, που η έννοια του δημόσιου χώρου εκμεταλλεύεται με καταχρηστικό τρόπο. Η ανεδαφική «ουτοπία», για παράδειγμα, όπως οραματίστηκε από τους αρχιτέκτονες του 20^{ου} αιώνα και η ψευδής πεποίθηση πώς μπορούν να διαμορφώσουν όχι μόνο τους χώρους, αλλά και τις επιθυμίες των χρηστών, οδήγησαν σε ταυτόχρονη ρήξη τον χώρο και την κοινωνία.

Επομένως, το κεφάλαιο του αστικού σχεδιασμού, θα αποτελέσει ένα πρώτο βήμα κατανόησης του δημόσιου χώρου. Μέσω αυτού, διαπιστώνουμε ευκρινέστερα, πώς το δημόσιο πεδίο δράσης, δεν διακρίνεται ξεχωριστά και αυτόνομα, αλλά τοποθετείται πάντοτε σε συνάφεια με την πολλαπλότητα των χρηστών, και την αντίληψη της «μνήμης» του χώρου, ως ανθρωπολογικού, κοινωνικού, πολιτισμικού και περιβαλλοντικού πεδίου. Η οποιαδήποτε παρέμβαση για τον σχεδιασμό του δημόσιου χώρου, πρέπει να είναι εν δυνάμει ερμηνεία της κατακτημένης χωρικής και αισθητικής συλλογικής ευαισθησίας. Η διάσωση της ιδέας του πνεύματος του τόπου (*genius loci*), είναι αυτό που θα μετατρέψει τις ίδιες τις σχεδιαστικές παρεμβάσεις σε οικείες προεκτάσεις του χώρου, του τοπίου, της μνήμης και της κουλτούρας, σε προτάσεις δηλαδή, μιας νέας αυθεντικότητας.

Δημόσια Σφαίρα

Στο σημείο αυτό, ο διαχωρισμός των εννοιών «δημόσιος χώρος» και «δημόσια σφαίρα» καθίσταται ιδιαίτερης σημασίας. Μια πρώτη διάκριση τοποθετείται στην ιδιότητα του κάθε πεδίου, με το πρώτο να αναφέρεται σε έναν δημόσιο *φυσικό* χώρο και το δεύτερο στον κοινωνικοπολιτικό χώρο, όπως διαμορφώνεται μέσα από τον διάλογο. Πολύ συχνά, οι δύο όροι δια-πλέκονται, παρ' όλα αυτά είναι σημαντική η διάκριση τους για την βαθύτερη κατανόηση εννοιών που αφορούν το δημόσιο και το κοινό.

Η δημόσια σφαίρα, συνεπώς, ορίζεται ευκρινέστερα ως το επικοινωνιακό δίκτυο αλληλεπίδρασης διαφορετικών ατομικτήτων. Η ίδια δημιουργείται μέσα από την αστική τάξη του 18^{ου} αιώνα, μέσα σε ένα μεταίχμιακό πλαίσιο, ανάμεσα στην νέο – ιδιωτικοποιημένη ύπαρξη των ατομικών συμφερόντων και την αυξανόμενη αποπροσωποποιημένη δύναμη του κράτους. Εν συντομία, ανάμεσα στην ιδιωτική ζωή των φορέων παραγωγής και αναπαραγωγής και στους δημόσιους ρόλους που κατέχουν ως υποκείμενα και αργότερα ως πολίτες του κράτους. Αν είχαμε την δυνατότητα να ορίσουμε τα δομικά στοιχεία που διαμορφώνουν την δημόσια σφαίρα, αυτά θα περιλάμβαναν, πρώτον, ένα καθολικό πλαίσιο κοινής λογικής, μέσα στο οποίο δύναται να προκληθούν ανταγωνιστικές κοινω-

νικές σχέσεις. Δεύτερον, την δυνατότητα οργάνωσης και κινητοποίησης ενός κοινού, εκ μέρους των ανταγωνιστικών μέσων ενημέρωσης. Τρίτον, τις σύνθετες και συμβιβαστικές σχέσεις που κατασκευάζουν τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, και τέλος, τον πολιτιστικό ορίζοντα επικοινωνίας, όπως συντίθεται μέσω της δημόσιας αστικής σφαίρας¹⁰.

Η αναφορά στην έννοια του κοινού (*public*), όχι απλώς, ως ένα πλήθος, έναν πληθυσμό ή μια δημογραφική κατηγορία, αλλά ως μια ομάδα ετεροτήτων που συνδέονται μέσω του ανακυκλώσιμου διάλογου, χρίζει ιδιαίτερης προσοχής, προκειμένου να καταλάβουμε καλύτερα από τι αποτελείται η δημόσια σφαίρα και πώς διαρθρώνεται. Το κοινό, επομένως, όπως επίσης, η κοινή γνώμη και ο δημόσιος διάλογος, δεν αποτελούν φυσικά παράγωγα, αλλά κοινωνικά κατασκευασμένες φόρμες. Σύμφωνα με την παραπάνω αναφορά στα μέσα μαζικής ενημέρωσης και τις σχέσεις που αυτά κατασκευάζουν, καθίσταται προφανές το γεγονός, πώς τα ίδια τα μέσα, οι δημοσιεύσεις, οι συζητήσεις και οι επιτελέσεις είναι τα εναύσματα εκείνα, που θα προκαλέσουν την δημιουργία ενός κοινού κόσμου. Τα κοινά (*publics*)¹¹ δεν προϋπάρχουν, γεννιούνται και ανά δημιουργούνται μέσα από τον διάλογο και διατηρούν πάντοτε έναν διαρκώς ασταθή χαρακτήρα. Ο Αμερικανός κοινωνιολόγος Michael Warner, σημειώνει πώς πέρα από το κοινό (*public*) υπάρχει και το αντί - κοινό (*counter public*)¹², η ομάδα ανθρώπων που μορφοποιείται σε αντίθεση με εκείνη που είναι επικρατούσα. Τα *counterpublics* αναδύονται μέσω των αποκλεισμένων και περιθωριοποιημένων ατόμων και πάντοτε μέσα από την συνειδητή συντήρηση εντάσεων αυτών των ομάδων με την κυρίαρχη τάξη. Παρ' όλα ταύτα, η ύπαρξη αυτών των ομάδων γίνεται εφικτή, μόνο όταν το κυρίαρχο κοινό αναγνωρίζει την διαφορά και απευθύνεται σε αυτή ως Άλλη. Η διαρκής ανά-διαμόρφωση της δημόσιας σφαίρας προκύπτει πάντοτε, μέσα από τους αγώνες εξουσίας, μέσα από την απόκλιση και την συγκατάβαση.

Στο σημερινό πεδίο, παρ' όλα ταύτα, επικρατεί η άποψη πώς η δημόσια σφαίρα βρίσκεται σε παρακμή, ενώ ο διάλογος και η κριτική που ασκούν τα άτομα ενάντια προς

¹⁰Sebastian Seignani, «*Digital Transformations and the Ideological Formation of the Public Sphere: Hegemonic, Populist, or Popular Communication?*», *Theory, Culture & Society* 39, αρ. 7–8, 2022.

¹¹ Η αγγλική έννοια “*publics*”, εισάγεται τον 20^ο αιώνα, από τον John Dewy, για να δηλώσει πως οι κοινωνίες περιλαμβάνουν πολλές αλληλο-επικαλυπτόμενες ομάδες ατόμων και όχι ένα ενοποιημένο κοινό. Αργότερα, θεωρητικοί, όπως ο Jurgen Habermas και ο Michael Warner, υποστήριξαν την ιδέα μεταθέτοντας την προσοχή από ένα κοινό, σε πολλαπλά ανταγωνιζόμενα κοινά.

¹² Η έννοια “*counter publics*”, εντοπίζει τις ρίζες του στο έργο “*The Public Sphere and Experience*”, των Γερμανών Oskar Negt και Alexander Kluge, αλλά αποκτάει ιδιαίτερη απήχηση μέσα από το μεταγενέστερο έργο με τίτλο “*Rethinking the Public Sphere*” της Αμερικανίδας Nancy Fraser. Και στις δύο περιπτώσεις η έννοια χρησιμοποιείται για να δηλώσει εναλλακτικές και παράλληλες μορφές δημόσιου πολιτικού διαλόγου, οι οποίες ανταγωνίζονται τις κυρίαρχες κοινωνικές ιδεολογίες.

το κράτος, είναι ικανότητες που έχουν εξαλειφθεί. Φυσικά, η ανικανότητα αυτή απορρέει από την αποτυχία των ατόμων να φανταστούν τους εαυτούς τους ως ένα κοινό. Η επέκταση της βίας ως ένα «νόμιμο μέσο επικοινωνίας» ανάμεσα στις τάξεις και η αναποτελεσματικότητα της λογικής κριτικής, αποτελούν σαφείς παράγοντες επιδείνωσης της δημόσιας σφαίρας. Ένας ακόμη λόγος, μπορεί να βρίσκει την ρίζα του στην εξαφάνιση των κοινωνικών χώρων, όπου τα άτομα συναθροίζονται για να κάνουν χρήση του λόγου και να δημιουργήσουν κοινωνίες πολιτών. Όπως αναφέρει και ο Αμερικανός ιστορικός Christopher Lasch, η πολιτική ζωή προϋποθέτει την ύπαρξη χώρων, όπου τα άτομα συνενυρίσκονται ως ίσα και την ταυτόχρονη ύπαρξη πολιτικού διαλόγου ανάμεσα σε αυτά.

Παρ' όλα αυτά, η ιδέα πώς ο δημόσιος χώρος μπορεί να εξυπηρετήσει τις απαιτήσεις για δημιουργία λογικής συζήτησης και πολιτικής επιτέλεσης, φαίνεται πώς συστηματικά ξεθωριάζει. Μαζί απαλείφεται και η αίσθηση της κοινότητας, καθώς τα άτομα δεν εισέρχονται στους δημόσιους χώρους για να αναγνωρίσουν την ύπαρξη του 'Αλλου, αλλά για να επιδιώξουν το δικό τους προσωπικό συμφέρον. Φυσικά, από εκεί απορρέει και η ανάγκη των ατόμων να αποκτήσουν πρόσβαση στον δημόσιο χώρο. Όχι, για να ανά διαμορφώσουν συλλογικά την ιστορία, αλλά για να σχηματοποιήσουν τις ιδιωτικές ζωές τους. Πλέον, οποιαδήποτε σύγχρονη διαμάχη για την κατάκτηση του δημόσιου χώρου, είναι στην πραγματικότητα διαμάχη για την απόκτηση πρόσβασης σε αυτόν.

Βεβαίως, ο βαθμός πρόσβασης και συμμετοχικότητας στους δημόσιους χώρους, όπως επίσης και η εξελικτική αποσταθεροποίηση των πεδίων κοινωνικοπολιτικής συνένυρεσης, οφείλονται σε πολλαπλούς παράγοντες. Η διαμόρφωση του χωρικού πεδίου δράσης δεν θα έπρεπε να ξεκινάει από τις προσωπικές βλέψεις του αρχιτέκτονα, του σχεδιαστή, του επενδυτή και του κράτους, αλλά των ίδιων των συμμετεχόντων στην κατοίκηση αυτών των χώρων. Αυτό που γίνεται σαφές, είναι πως οι σύγχρονοι χώροι ορίζονται και οργανώνονται πάντοτε σε γνώμονα με τα συμφέροντα της επικρατούσας τάξης. Μέσα από το φαινόμενο της ιδιοποίησης, τίθενται ερωτήματα ως προς τον τρόπο με τον οποίο οι δημόσιοι χώροι μπορούν να ενσαρκώσουν συλλογικά ιδανικά και ως προς τον βαθμό στον οποίον αλλάζουν οι σχέσεις ανάμεσα στα δημόσια και τα ιδιωτικά συμφέροντα. Παρόμοια επίδραση στις σχέσεις αυτές, κατέχει και η ιδιότητα της εμπορευματοποίησης του δημόσιου χώρου. Ο κοινωνικοπολιτικός ρόλος των χώρων αλλάζει ριζικά μέσα από τον διαρκή οικονομικό ανταγωνισμό. Οι δημόσιοι χώροι δίνουν την θέση τους σε νέους ημι-δημόσιους χώρους διασκέδασης, καθώς τα άτομα προσμένουν σε έναν όλο και πιο εντατικό βαθμό, να ψυχαγωγηθούν από τα εμπορικά περιβάλλοντα. Προκειμένου να αποκτηθεί πρόσβαση σε αυτούς τους χώρους, δίνεται έμφαση στην απαραίτητη προϋπό-

θεση των ατόμων να είναι υποτιθέμενα όμοια. Επομένως, οι χώροι αυτοί όχι μόνο χάνουν το στοιχείο της δημόσιας προσβασιμότητας, αλλά αντιτίθενται στην προβολή των διαφορών ανάμεσα στα άτομα.

Πολιτικές πρακτικές και δημοκρατία

Στο προηγούμενο κεφάλαιο έγινε λόγος για την αμφίσημη σημασία που ενέχουν οι έννοιες «δημόσιος χώρος» και «δημόσια σφαίρα» και για την κοινωνικοπολιτική ερμηνεία που τις ακολουθεί. Διαφορετικοί φιλόσοφοι και πολιτικοί θεωρητικοί έχουν δώσει έμφαση στην σημασία κατανόησης του δημόσιου χώρου από μια δημοκρατική και ουμανιστική προοπτική, καθώς και στις υποκείμενες πολιτικές προεκτάσεις αυτού του πεδίου. Συχνά αυτή η τάση, προκύπτει από μια γενικότερη επιδίωξη διαμόρφωσης ενός ιδανικού, δημόσιου χώρου κοινωνικής διά δράσης και δημοκρατικού πλουραλισμού. Παρ' όλα αυτά, όπως προαναφέρθηκε, οι σύγχρονες εξελίξεις, από την ομογενοποίηση, την εμπορευματοποίηση, μέχρι και την τεχνολογικοποίηση, καταστούν όλο και πιο δυσχερές την πραγμάτωση αυτού του ιδανικού. Τα φαινόμενα αυτά δημιουργούν χώρους αυξανόμενα ιδιωτικοποιημένους, εμπορευματοποιημένους, και ελεγχόμενους, αφαιρώντας το στοιχείο της κοινωνικοπολιτικής συνάντησης και ανταλλαγής. Πλέον γίνεται όλο και πιο επιτακτική, η ανάγκη εύρεσης ενός συλλογικού ιδανικού, μέσα κυρίως από την απόκτηση δικαιώματος πρόσβασης των ατόμων στην πόλη. Το δικαίωμα αυτό, εκφράστηκε σημάδια μέσα από την πολιτικά συγκροτημένη σκέψη του Γάλλου φιλόσοφου Henri Lefebvre. Ο ίδιος άσκησε σημαντική κριτική στο άξενό της μοντέρνας πολεοδομίας, έχοντας για αφετηρία την κοινωνική διαίρεση της σύγχρονης μεγαλούπολης. Ακόμη, έκανε λόγο για την διαμόρφωση του δημόσιου χώρου κατά την μακρά διάρκεια της αστικοποίησης, που μεταλλάσσει την ηγεμονική πόλη, από τον 18ο αιώνα στον 20ο αιώνα, σε μια δημοκρατική πόλη των κοινωνικών σχέσεων και αντιθέσεων. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Lefebvre, το δικαίωμα στην «δημοκρατική» πόλη, δεν μπορεί να αλλάξει την κοινωνική διαίρεση, αλλά μπορεί να αλλάξει την κοινωνική γεωγραφία και την ανθρωπολογία του χώρου. Μιλάμε πλέον, για την δυνατότητα αντίληψης της κοινωνικής διαφοράς, την συνειδητοποίηση του δημόσιου ως κοινού, ως αυτού που ανήκει σε όλους, την συνοχή, δηλαδή, του κοινωνικού. Αυτό που κρίνεται απαραίτητο στον «μη – τόπο» του δημόσιου χώρου και ειδικότερα της σύγχρονης μεγαλούπολης, είναι η επαναξιολόγηση της σχέσης της πολιτικής με το πραγματικό αντικείμενο της.

Ωστόσο, το δικαίωμα πρόσβασης στην πολιτεία και κατ' επέκταση στα κοινά, συνδέεται άμεσα με την διαμόρφωση της δημόσιας γνώμης και με την σχέση που αυτή συντηρεί με την πολιτική ηγεμονία. Υπό αυτό το πρίσμα, μιλάμε για το σημείο επαφής ανάμεσα στην κοινωνία των πολιτών (*civil society*) και την πολιτική κοινωνία (*political society*), ανάμεσα στην συγκατάθεση και την βία. Η δημόσια γνώμη διαμορφώνεται πάντοτε μέσα από τα συστήματα επικοινωνίας, είτε αναφερόμαστε σε μορφές επικοινωνίας όπως οργανώνονται μέσα από τα ανταγωνιστικά μέσα μαζικής ενημέρωσης και κινούνται από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα προς τις ανώτερες αστικές τάξεις, είτε το αντίστροφο. Σε κάθε περίπτωση, είναι σημαντικό να εντοπίζουμε σε κάθε μορφή πολιτικής αλληλεπίδρασης, τα άτομα που λειτουργούν ως ενεργοί παράγοντες διαμόρφωσης της κοινής γνώμης, και την πολιτική στρατηγική που ακολουθούν. Υπό το πρίσμα αυτό, τίθενται δύο βασικά ζητήματα: στο κατά πόσο είναι αποτελεσματικός ο τρόπος με τον οποίον λειτουργεί η δημόσια πολιτική μέσα σε μια κοινωνία, προκειμένου να εξισώσει τις κοινωνικές σχέσεις και ποιες επικοινωνιακές μαθησιακές διαδικασίες συμβάλλουν στην δημιουργία των σχέσεων αυτών.

Οι τυπικές επικοινωνιακές ροές που ακολουθούνται μέσα στην δημόσια σφαίρα, εγκαθιδρύουν ένα πλαίσιο, μέσα στο οποίο παρατηρείται μια διάκριση ανάμεσα στα άτομα που θεωρούνται «ικανά» να μιλήσουν και να πάρουν αποφάσεις και σε αυτούς που είναι απλοί αποδέκτες της πληροφορίας. Εν ολίγοις, αυτό που συμβαίνει, είναι ότι η δημόσια σφαίρα δίνει στους πολίτες την αίσθηση δυνατότητας συμμετοχής στην δημόσια ζωή. Παρ' όλα αυτά, επειδή η ίδια η δημόσια σφαίρα λειτουργεί μέσα σε ένα καπιταλιστικό σύστημα που αναπαράγει άνισες σχέσεις εξουσίας, κοινωνικές συγκρούσεις και περιορισμούς, η πλήρης αυτονομία και η ενεργή δράση των πολιτών, εμποδίζεται ηχηρά.

Είναι ιδιαίτερα σημαντικό, να κατανοήσουμε τις προϋποθέσεις επικοινωνίας μέσα στην δημόσια σφαίρα. Η δημόσια επικοινωνία, δεν πρέπει να αποσκοπεί απαραίτητα στην εύρεση μιας συναινετικής βάσης, αλλά στην διευκρίνηση των πραγματικών κοινωνικών συγκρούσεων. Αυτό σημαίνει, πώς για να συμβεί αυτό, πρέπει να αναγνωρίζονται οι λόγοι που επικαλείται το κάθε άτομο για τις πράξεις του, να αντιμετωπίζονται με σοβαρότητα και σεβασμό και να μην απορρίπτονται εκ των προτέρων από εξωτερικούς παράγοντες, που ισχυρίζονται πώς γνωρίζουν καλύτερα τα κίνητρα του κάθε ατόμου.

Είδη δημόσιας σφαίρας στις μοντέρνες δημοκρατίες

Προκειμένου να πραγματωθεί, ωστόσο, η συντήρηση μιας καθαρά δημοκρατικής σφαίρας, οφείλουμε να θέσουμε τα κριτήρια, ως προς το ποια άτομα μπορούν να ενσωματωθούν, ποιο είναι το περιεχόμενο του διαλόγου, πώς οι συμμετέχοντες μπορούν να εκφραστούν και ποια είναι η σχέση ανάμεσα στον διάλογο και την λήψη αποφάσεων. Στο σημείο αυτό, αξίζει να επισημανθεί, πώς υπάρχει ένας στενός δεσμός ανάμεσα στις δημοκρατικές θεωρίες και στις θεωρίες της δημόσιας σφαίρας. Οι πρώτες εστιάζουν στην ευθύνη λογοδοσίας και την ανταπόκριση που φέρει η διαδικασία λήψης αποφάσεων, ενώ οι δεύτερες δίνουν έμφαση στον ρόλο που παίζει η δημόσια επικοινωνία στην διευκόλυνση ή παρεμπόδιση αυτής της διαδικασίας. Προκειμένου να κατανοηθεί το πλαίσιο, μέσα στο οποίο οι πολίτες, τα ανώτερα στρώματα εξουσίας και τα μέσα ενημέρωσης και επικοινωνίας χρησιμοποιούν διάφορους τρόπους για να αλληλοεπιδράσουν, περιγράφονται συνοπτικά, τέσσερα μοντέλα της δημόσιας σφαίρας στις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες.

Στο πρώτο μοντέλο της αντιπροσωπευτικής φιλελεύθερης δημόσιας σφαίρας, μοιράζεται η πεποίθηση, πώς η απόλυτη εξουσία στις κοινωνίες βρίσκεται στο σώμα των πολιτών. Οι πολίτες δεν χρειάζεται να συμμετέχουν στην δημόσια λήψη αποφάσεων σε ότι αφορά τα πολιτικά ζητήματα, αρκεί να έχουν ορίσει πολιτικούς υπευθύνους, οι οποίοι οφείλουν να λογοδοτούν σε αυτούς. Απαραίτητο κριτήριο στην διαδικασία επιλογής αντιπροσώπων, κρίνεται η διαφάνεια, προκειμένου οι πολίτες να γνωρίζουν τις βλέψεις των ατόμων που έχουν εκλέξει. Εξίσου σημαντική, είναι και η έννοια της συμπερίληψης, προκειμένου για τους αντιπροσώπους να έχουν τον χρόνο και τον χώρο να αιτιολογήσουν τις πολιτικές τους θέσεις. Στην περίπτωση αυτή, η δημόσια σφαίρα πρέπει να αντικατοπτρίζει τους αντιπρόσωπους του πολιτών, θέτοντας ως κριτήριο το ζήτημα της αναλογικότητας. Όσο πιο ισχυρή είναι η αντιπροσωπευτική δύναμη μιας ομάδας, τόσο μεγαλύτερη είναι και η επιρροή που έχει αποκτήσει στα μέσα και στην διαμόρφωση των αποφάσεων. Επομένως, οι ομάδες εκείνες που με αξιοπιστία ισχυρίζονται πώς αντιπροσωπεύουν τα συμφέροντα μιας σημαντικής μερίδας του πληθυσμού, έχουν την υποχρέωση να επικρατήσουν στην δημόσια σφαίρα. Από την στιγμή, που οι αντιπρόσωποι εκλέγονται για να πάρουν συγκεκριμένες αποφάσεις, και οι αποφάσεις αυτές παρθούν, η περαιτέρω συζήτηση και επιχειρηματολογία παύουν να είναι απαραίτητες. Αυτό σημαίνει πώς η αντιπροσωπευτική φιλελεύθερη σφαίρα χαρακτηρίζεται από ένα είδος κλεισίματος, ένα χρονικό σημείο, κατά το οποίο όλοι οι ενδιαφερόμενοι συμφωνούν πώς όταν ένα

ζήτημα είναι τετελεσμένο, το σύστημα μπορεί να προχωρήσει. Στην περίπτωση αυτή, ακόμη και αν δεν παρθεί κάποια απόφαση, το κλείσιμο αυτό είναι επιθυμητό. Η οποιαδήποτε συζήτηση που δεν καταλήγει σε απόφαση, κρίνεται επιβλαβής, καθώς φαίνεται πώς αμφισβητείται η ικανότητα των αντιπροσώπων να ανταποκριθούν αποτελεσματικά στις ανάγκες των πολιτών.

Ο πυρήνας στο δεύτερο μοντέλο της συμμετοχικής φιλελεύθερης δημόσιας σφαίρας, τοποθετείται στην αυξανόμενη συμμετοχικότητα των πολιτών στις δημόσιες αποφάσεις. Η ιδέα της συμμετοχής στα κοινά, βελτιώνει την δημόσια σφαίρα, επιτρέποντας την ανάδυση μιας γενικής βούλησης, ενώ ταυτόχρονα ενεργοποιεί το ίδιο το άτομο στο μέγιστο της δράσης του. Στην συμμετοχική δημοκρατία, σε αντίθεση με την αντιπροσωπευτική δημοκρατία, η δυσπιστία ως προς τα θεσμικά όρια και τους διαμεσολαβητικούς παράγοντες που παρεμποδίζουν την συμμετοχή, είναι σε μεγάλο βαθμό διάχυτη. Η αυτοκυβέρνηση ελέγχεται από τους ίδιους τους πολίτες, παρά από αντιπροσώπους στο όνομα των πολιτών. Η συμμετοχή στον δημόσιο διάλογο αποτελεί μια συνεχόμενη διαδικασία, ενώ η έννοια του ειδήμονα που αυτός ως μονάδα δύναται να αντιπροσωπεύσει μια ομάδα πολιτών, παύει να υφίσταται. Οι δομικές ανισότητες που τροφοδοτούν αδιαλείπτως τις κοινωνικές συγκρούσεις, οδηγούν τους υποστηρικτές του συμμετοχικού φιλελεύθερου μοντέλου στο να φοβούνται, όχι την ύπαρξη ενός ατελείωτου διαλόγου, αλλά στην κατάληξη ενός πρώιμου κλεισίματος, μιας ψευδής συγκατάβασης.

Το τρίτο μοντέλο της διαλογικής δημόσιας σφαίρας, έχει τις ρίζες του στην θεωρία του Γερμανού φιλόσοφου Jurgen Habermas, σύμφωνα με την οποία, η δημόσια σφαίρα ορίζεται ως ένα επικοινωνιακό πεδίο, μέσα στο οποίο οι πολίτες μπορούν να συζητήσουν, διατηρώντας σχετικά ανεξάρτητη την υπόστασή τους από τον θεσμικό έλεγχο. Παράλληλα, γίνεται λόγος για τις ιδανικές συνθήκες συζήτησης ανάμεσα στα άτομα, οι οποίες πραγματοποιούνται μερικώς, κάθε φορά που τα άτομα ξεκινάνε να επιχειρηματολογούν. Η έμφαση στο ποιος θέτει τα επιχειρήματα απαλείφεται, καθώς απαραίτητη προϋπόθεση στο διαλογικό μοντέλο είναι η αμοιβαία αναγνώριση όλων των ατόμων ως αυτόνομα, λογικά υποκείμενα, των οποίων οι ισχυρισμοί θα γίνουν αποδεκτοί, εάν υποστηριχθούν από έγκυρα επιχειρήματα. Στο διαλογικό μοντέλο προτιμάται εν τέλει, η λογική ομοφωνία ανάμεσα στα άτομα μέσω της συζήτησης, παρά η αποδοχή μιας συντηρούμενης, συμβιβαστικής διαφωνίας.

Στο τελευταίο μοντέλο της κonstruktivistικής δημόσιας σφαίρας, τονίζεται η σημασία της συμπερίληψης και της ποικιλότητας. Ορίζεται η ιδέα της αποκέντρωσης, της αναγνώρισης του Άλλου, της ετερότητας ως διαφορετικού βιωματικού κέντρου. Σύμ-

φωνα με αυτή την θεωρία, η θεώρηση πώς οι απόψεις κάποιων ατόμων είναι πιο αυθεντικές ή έγκυρες σε σχέση με άλλων, ή ακόμη η επιβολή μιας υποτιθέμενης ενιαίας οπτικής γωνίας στα πολιτικά ζητήματα, είναι απαγορευτική. Αν καθοριστούν εκ των προτέρων τα όρια της συζήτησης, υπάρχει ο κίνδυνος επαναφοράς της ιδέας ενός «αυθεντικού» ή κυρίαρχου υποκειμένου που αποφασίζει ποια άτομα είναι σημαντικά και ποια όχι. Υπό το πρίσμα αυτό, το κονστρουκτιβιστικό μοντέλο αναγνωρίζει τον δημόσιο χώρο ως το δημοκρατικό πεδίο, στο οποίο όσοι επηρεάζονται από τους γενικούς κοινωνικούς κανόνες και τις συλλογικές πολιτικές αποφάσεις, μπορούν να αποκτήσουν λόγο. Ακόμη, η τάση μεταχείρισης των εννοιών του δημόσιου και του ιδιωτικού, όχι ως κοινωνικά κατασκευασμένες κατηγορίες, αλλά ως φυσικά παραγόμενες, ωθεί τα άτομα σε διαδικασίες αποκλεισμού. Η γενικότερη έμφαση που δίνεται ως προς την ομοφωνία και την συγκατάβαση ως επιθυμητά αποτελέσματα, καταλήγει όχι στην εκτίμηση, αλλά στον παραμερισμό των διαφορών. Η Βελγίδα πολιτική φιλόσοφος Chantal Mouffe επισημαίνει πώς η απάρνηση του ανταγωνισμού και η επιδίωξη μιας ομογενοποιημένης συγκατάβασης, αποτελεί την πραγματική απειλή των δημοκρατικών θεσμών. Το κλείσιμο, όπως αναφέρθηκε στα προηγούμενα μοντέλα, αποδεικνύεται ιδιαίτερα ύποπτο, καθώς μπορεί να καταστείλει με μεγάλη ευκολία, την ποικιλομορφία έκφρασης που ζωογονεί τον θεσμό της δημοκρατίας.

Δημόσιος και ιδιωτικός χώρος

Οι πρώτες διακρίσεις ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό πεδίο, ξεκίνησαν από την ανάγκη που γεννήθηκε στην Ευρώπη και την Βόρεια Αμερική κατά τον 18ο αιώνα, να ερμηνευτεί η έννοια του αστικού χώρου, σε συνάρτηση με εκείνες του ανθρώπου ως πολίτη, αλλά και ως μια ύπαρξη ξένη, διαφορετική, περιθωριακή. Στο πλαίσιο αυτό, και καθώς τα άτομα πάλευαν να ανατρέψουν την παλιά τάξη πραγμάτων, διαμορφώθηκε η ιδέα ενός μοντέρνου δημοκρατικού κόσμου και ενός ουτοπικού οράματος κοινωνικής συνύπαρξης. Στην Αναγεννησιακή Γαλλία, η σημασία του όρου «*Le public*» μετατοπίστηκε από κοινό αγαθό, σε ειδική περιοχή κοινωνικοποίησης, μέχρι να ξεσπάσει η Γαλλική επανάσταση, οπότε και ο χώρος εμποτίζεται διαρκώς από μεταβαλλόμενες ερμηνείες.

Στην πολιτική θεωρία, και ειδικότερα στις θεωρίες που σχετίζονται με τον χώρο, οι έννοιες του δημόσιου και του ιδιωτικού, αντιμετωπίζονται συνήθως, ως δύο διακριτά πεδία της μοντέρνας κοινωνίας. Η αυτονόμηση αυτή, μπορεί να κατανοηθεί πρωτίστως, μέσα από τον διαχωρισμό της οικίας και του χώρου εργασίας και δευτερευόντως, μέσα

από την διάκριση της οικονομίας από την πολιτική. Στο πρώτο παράδειγμα, το ιδιωτικό περιλαμβάνει όχι μόνο την οικία, αλλά και τον χώρο εργασίας. Οποιοσδήποτε εργασιακός χώρος, από την επιχείρηση, το εργοστάσιο ή το γραφείο, βρίσκεται υπό τον έλεγχο του ιδιοκτήτη κεφαλαίου, θεωρείται ιδιωτικός. Παρόλο το γεγονός πώς πρόκειται για χώρους που δημιουργούν μια κοινωνική συνθήκη, κατά την οποία τα άτομα που βρίσκονται εκεί, οφείλουν να συμμετέχουν, κανένας από αυτούς τους χώρους δεν είναι πραγματικά δημόσιος. Μόνο η πολιτική και το κράτος, μπορούν να χαρακτηρίσουν την λεγόμενη δημόσια αρένα. Έτσι λοιπόν, η οικία και η οικογένεια διακρίνονται από την περιοχή των ιδιωτικών οικονομικών συμφερόντων, όπως δομούνται από την αστική και την εργατική τάξη. Η οικογένεια είναι, ωστόσο, διακριτή και από την δημόσια σφαίρα, την πολιτική αρένα μέσα στην οποία οι πολίτες παίρνουν κοινές αποφάσεις. Συγκριτικά με τις υπόλοιπες κατηγορίες, η οικία αν και σχετίζεται λιγότερο με την έννοια του δημόσιου, παραμένει μη ιδιωτική, καθώς υπόκειται στην λογική των προαναφερθέντων κατηγοριών. Επομένως, μπορεί να γίνει η εξής διάκριση του δημόσιου και του ιδιωτικού σε τέσσερις κατηγορίες: τον οίκο, τον εργασιακό χώρο, την δημόσια γνώμη και την βιομηχανία της κουλτούρας, και τέλος, την πολιτική και κυβερνητική διαχείριση.

Με βάση τα παραπάνω, η προσπάθεια να χαρακτηριστούν οι έννοιες του δημόσιου και του ιδιωτικού, ως δύο ξεχωρά πεδία, υπόκειται σε μεγάλο βαθμό ανακρίβειας. Αυτό που καθίσταται δυνατό, είναι να ορίσουμε τις έννοιες ως μια συμβολική σκευή οργάνωσης του κοινωνικού χώρου. Σε κάθε περίπτωση, πρόκειται για έννοιες που αναπτύχθηκαν από την αστική τάξη προκειμένου να ασκούν τον έλεγχο στους συμβολικούς χώρους. Στο σημείο αυτό, είναι σημαντικό να επισημάνουμε, πώς όταν η πολιτική κυριαρχία επεκτείνεται μέσα από το μονοπώλιο της γνώσης και της πληροφορίας, η αστική τάξη αποκτάει ενεργό ρόλο στην διαμόρφωση της κοινής γνώμης και στην χειραγώγηση των προσωπικών συμφερόντων. Ωστόσο, ο δημόσιος διάλογος υποτίθεται ότι λειτουργεί ως κέντρο συντονισμού όλων των προσωπικών συμφερόντων, υπό την προϋπόθεση πάντοτε, πώς δεν υπάρχουν συμφέροντα που υπόκεινται αποκλειστικά στην κοινή λογική. Στην περίπτωση, που τα άτομα υιοθετήσουν μια κοινή και ομογενοποιητική στάση απέναντι στον Άλλον, τότε η ιδιωτικότητα παύει να υφίσταται και τα ειδικά συμφέροντα του καθενός δεν χρειάζονται την μεσολάβηση διαλόγου προκειμένου να επιλυθούν. Επομένως, η δημόσια σφαίρα είναι άμεσα εξαρτώμενη από το αντίθετο του, την ιδιωτική σφαίρα και την συγκεκριμενοποίηση της. Η συντήρηση της, ως αυτούσια και αυτόνομη δεν θα καταστεί ποτέ δυνατή, καθώς η παρουσία της ιδιωτικής σφαίρας θα αναβάλλει και θα διαφοροποιεί διαρκώς την ταυτότητα του δημόσιου, μέσω της έκφρασης και σύγκρου-

σης των προσωπικών απόψεων και συμφερόντων. Υπό αυτή την σκοπιά, η δημόσια σφαίρα μπορεί να χαρακτηριστεί ως καθαρά ανταγωνιστική, καθώς τα συμφέροντα πρέπει να εγκαθιδρύσουν την δημόσια παρουσία τους, κατ' επανάληψη, μέσα από τον αγώνα επικράτησης απόψεων, προκειμένου να αναγνωριστούν δημόσια. Η λογική λοιπόν, της διαφοράς και του Άλλου, είναι αυτή που επιβεβαιώνει την ύπαρξη αντί απόψεων¹³ στην δημόσια σφαίρα και την απόδειξη πώς η ενσωμάτωση των ατόμων σε αυτήν δεν είναι ποτέ επιβεβαιωμένη.

Συνεπώς, οι ιδέες της προσβασιμότητας και του αποκλεισμού, που υπόσχεται η διάκριση του δημόσιου και του ιδιωτικού, μπορούν να κατανοηθούν μόνο ως έννοιες ορίζουσες από το κράτος και την αστική ηγεμονία. Ή ακόμη, μπορεί να νοηθούν ως συμβολικοί διαχωρισμοί που τίθενται στις κοινωνικές πρακτικές και παράγουν την λεγόμενη «Πολιτική κοινωνία»¹⁴. Σε κάθε περίπτωση, το γεγονός πώς η βάση της συγκατάθεσης μετατοπίζεται διαρκώς μέσα στο πολιτικό κράτος και κατ' επέκταση οι τρόποι κοινωνικής δράσης αλλάζουν, οφείλεται σε μεγάλο βαθμό από τον άξονα του δημόσιου και του ιδιωτικού. Είναι σημαντικό να καταλάβουμε πώς οι δύο αυτές έννοιες δεν πρόκειται για δύο αντίθετα άκρα, ούτε αποτελούν εγγενή χαρακτηριστικά ενός χώρου. Αντιθέτως, αντιπροσωπεύουν και οι δύο, εκφράσεις σχέσεων εξουσίας και χαρακτηρίζουν, συνεπώς, όλους τους χώρους, ως ταυτόχρονα πεδία δημοσιότητας και ιδιωτικότητας.

Ο δομικός μετασχηματισμός της δημόσιας σφαίρας

Το παρόν εγχείρημα ανάλυσης της δημόσιας σφαίρας ως επιστημολογικής και πολιτικής κατηγορίας, αντλεί σημαντικές αναφορές από το έργο του Γερμανού φιλόσοφου Jurgen Habermas, και συγκεκριμένα το βιβλίο «*Ο δομικός μετασχηματισμός της δημόσιας σφαίρας*».¹⁵ Ο ορισμός που επιχειρεί να αποδώσει ο ίδιος στην δημόσια σφαίρα, ως το πεδίο κοινωνικής ζωής, όπου οι κοινές γνώμες διαμορφώνονται, αποτελεί σημαντική προσπάθεια αξιολόγησης των τρόπων με τους οποίους οι κοινωνικές σχέσεις και κατ' επέκταση το κράτος και οι δημοκρατικοί θεσμοί, καθορίζουν αυτές τις γνώμες. Το έργο του αποτελεί υψίστης σημασίας, προκειμένου να κατανοηθεί η δημόσια σφαίρα ως

¹³ Η έννοια της αντί άποψης, προκύπτει μέσα από την έννοια των *subaltern counter publics*, δηλαδή των παράλληλων δημόσιων χώρων, όπου αποκλεισμένες κοινωνικές ομάδες παράγουν αντίθετες ή εναλλακτικές απόψεις και ερμηνείες για να εκφράσουν τα συμφέροντα και τις ανάγκες τους. Μια από τις πιο ενδεδειγμένες αναφορές προέρχεται από το άρθρο «*Rethinking the Public Sphere*» (1990) της Nancy Fraser.

¹⁴ Antonio Gramsci, *State and Civil Society, Selections from the Prison Notebooks*, International Publishers, New York, 197.

¹⁵ Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, Cambridge, MA: MIT Press, 1989.

η βασική προϋπόθεση για την δημιουργία διαλόγου ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία, και ως εκ τούτου την εγκυρότητα και τον έλεγχο αυτού, ως δημοκρατικό μέσο λήψης αποφάσεων. Μέσα, λοιπόν, στο πλαίσιο της μεταπολεμικής μαζικής δημοκρατίας του 20^{ου} αιώνα, η ανάγκη ανάδυσης ενός μετά - αστικού μοντέλου δημόσιας σφαίρας που να διαφυλάσσει τον κριτικό ρόλο της δημόσιας χρήσης του Λόγου, είναι ιδιαίτερα επιτακτική.

Σύμφωνα λοιπόν με τον ίδιο, η διαμόρφωση των όρων για την δημιουργία της δημόσιας σφαίρας και κατά συνέπεια της δημόσιας γνώμης, χρονολογούνται κατά την ανάδυση της αστικής τάξης¹⁶ και την εμφάνιση της εμπορικής κοινωνίας τον 18^ο αιώνα. Πριν την σχηματοποίηση της αστικής δημόσιας σφαίρας, η εκπροσώπηση εξουσίας από τον τοπικό άρχοντα, αναφερόταν στην δημόσια αντιπροσώπευση των ατόμων που βρίσκονταν υπό την αυθεντία του. Η σημασία του όρου άλλαξε ριζικά προς το τέλος του 18^{ου} αιώνα, για να σημάνει τις κυβερνητικές εξουσίες που κατείχαν τα νέα νομιμοποιητικά θεσμικά συστήματα. Από εδώ και πέρα, οι πολίτες που υπάγονται στο κράτος, μπορούν να εκληφθούν ως η ομάδα ιδιωτών που συναθροίζονται σε ένα κοινό, διεκδικώντας έναν δημόσιο χώρο (Habermas, 1991, 401). Ο τελευταίος λειτουργεί όχι μόνο ως πηγή νομιμοποίησης της ίδιας της εξουσίας αλλά επιπλέον ως μοχλός πίεσής της, εμπλέκοντάς την στη διαδικασία τόσο της λογοδοσίας όσο και της συζήτησης περί των γενικών κανόνων που διέπουν τις σχέσεις στην ουσιαστικά ιδιωτική αλλά πλέον συναφή προς τα δημόσια πράγματα σφαίρα της ανταλλαγής των εμπορευμάτων και της κοινωνικά προσδιορισμένης εργασίας.

Ο Habermas, αξιοποιεί την διάσταση ανάμεσα στην έννοια της δημοσιότητας του Immanuel Kant και σε αυτήν της γενικής βούλησης του Jean - Jacques Rousseau, προκειμένου να καταδείξει την εμφάνιση δύο αντιτιθέμενων πολιτικών μοντέλων που οδηγούν σε δυο διαμετρικά αντίθετες προσλήψεις της δημόσιας σφαίρας: από τη πλευρά του Rousseau, παρατίθεται η μη στοχαστική δημόσια γνώμη -*opinion publique*- που αρθρώνεται σε ένα «δημοψήφισμα διαρκείας», αναβιώνοντας την αθηναϊκή πόλη, και εγγράφεται σε μια μοντέρνα αγορά του δήμου, στον δημόσιο χώρο -*place publique*- και από την άλλη, η δημόσια σφαίρα ως κανονιστική κατηγορία που εκφεύγει της ιστορικής της γείωσης και εδράζεται στη δημόσια χρήση του Λόγου τόσο ως μέσο διαφωτισμού όσο και

¹⁶ Ο όρος «μπουρζουαζία» προέρχεται από το γαλλικό *bourgeoisie* και αρχικά δήλωνε τους κατοίκους των πόλεων που ασχολούνταν με το εμπόριο και τις οικονομικές δραστηριότητες. Στη νεότερη κοινωνική θεωρία ταυτίστηκε με την αστική τάξη, η οποία αναδείχθηκε σε κυρίαρχη κοινωνική δύναμη κατά τη μετάβαση από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό.

θεμέλιος λίθος της έννομης τάξης. Μέσα, λοιπόν, από το ερμηνευτικό του σχήμα, που διαπλάθεται με τα υλικά της αρχής της δημοσιότητας του Kant και του κλασικού φιλελευθερισμού, ο Habermas σημάνει την άλωση και τον εκφυλισμό της δημόσιας σφαίρας, που θα επιφέρει ο 20^{ος} αιώνας, σε ένα χλωμό απείκασμα αυτού που κάποτε υπήρξε: της επικράτειας της διαβούλευσης, της πράξης και της συλλογικής λήψης αποφάσεων.

Η ιστορία της δημόσιας σφαίρας φαίνεται επομένως να είναι μια ιστορία της ιδιότητας του πολίτη. Ο πολίτης αποκτάει τον ρόλο όχι του ιδιώτη που πράττει με γνώμονα τα προσωπικά συμφέροντα, αλλά εκείνου που ασχολείται συστηματικά με ζητήματα γενικού ενδιαφέροντος, ως ενεργός μέτοχος στη δημόσια σφαίρα. Ο Habermas επισημαίνει διαρκώς τον μύθο της ανοικτής πρόσβασης, τονίζοντας την αθετημένη υπόσχεση της αστικής δημόσιας σφαίρας να εγγυηθεί την ανοιχτή και καθολική πρόσβαση σε μια απεριόριστη, έλλογη και δημόσια χρήση του Λόγου ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξης και στάτους. Η *de jure* φραγή εισόδου στην επικράτεια του δήμου όσων στερούνται ιδιοκτησίας και εκπαίδευσης γίνεται *de facto* αποκλεισμός των χαμηλότερων κοινωνικών τάξεων από τη δημόσια χρήση του Λόγου. Παρ' όλα αυτά, ακόμη και εάν η είσοδος και η συμμετοχή στη δημόσια χρήση του Λόγου προϋποθέτει, όχι την εξάλειψη, αλλά την προσωρινή αναστολή κάθε μορφής ανισότητας, το ζήτημα του προσδιορισμού της μορφωτικής σκευής που θα καταστήσει ορατούς τους σύγχρονους περιθωριοποιημένους, τους «Άλλους», αυτούς που εκφεύγουν κυρίαρχων στερεοτύπων, παραμένει ανοιχτό. Είναι αβέβαιο το κατά πόσο μπορεί να καταστεί εφικτή η πραγμάτωση μιας δημόσιας σφαίρας καθολικής πρόσβασης και απολύτως ισότιμης συμμετοχής, διαμέσου της αναστολής όλων των τυπικών, θεσμικών κοινωνικών και οικονομικών διακρίσεων.

Για τον Habermas, η δημόσια σφαίρα εξαρτάται άμεσα από δύο βασικά χαρακτηριστικά: την ποιότητα του λογικού – κριτικού διαλόγου και τον βαθμό συμμετοχής των ατόμων σε αυτόν. Βασιζόμενη στην λογική του κριτικού διαλόγου, η σημασία της δημόσιας σφαίρας έγκειται στην πιθανότητα κοινωνικής ενσωμάτωσης, στην βάση δηλαδή, επί της επικοινωνίας, και όχι επί της κυριαρχίας. Στην προκείμενη περίπτωση, η επικοινωνία δεν σημαίνει απλώς τον διαμοιρασμό γνώμων ανάμεσα στα άτομα, αλλά την διαδικασία μιας πιθανής μεταμόρφωσης, κατά την οποία ο διάλογος προωθείται μέσω του κριτικού λόγου. Η επικοινωνιακή αυτή δράση, σύμφωνα με τον ίδιο, αποτελεί πιθανή μέθοδο συντονισμού της ανθρώπινης ζωής, όπως ακριβώς αποτελούν αντίστοιχα η ισχύς του κράτους και η οικονομία της αγοράς. Ωστόσο, η εξουσία και το χρήμα συνιστούν μη επικοινωνιακά μέσα συντονισμού, και δεν εμπεριέχουν εγγενείς δυνατότητες εναρμόνισης της λογικής θεμελίωσης με τη συλλογική βούληση, και ως εκ τούτου, υπόκεινται σε

τάσεις κατευθυνόμενες προς την επικυριαρχία και την παγιοποίηση. Το φαινόμενο του κατακερματισμού και της υπονόμευσης της δημόσιας σφαίρας, ορίζεται από τον Habermas, ως η επαναφεουδαρχοποίηση της κοινωνίας. Την μετάβαση, δηλαδή, από τον αυστηρό διαχωρισμό που έθεσε το μοντέλο της αστικής δημόσιας σφαίρας, ανάμεσα στα πεδία του δημόσιου και του ιδιωτικού, στην αλληλένδετη συμπλοκή του κράτος με την κοινωνία. Η εισχώρηση του κράτους στην ιδιωτική σφαίρα, από την μία πλευρά, και η κατάχρηση δημόσιας ισχύος από τις ιδιωτικές οργανώσεις, από την άλλη, περιγράφουν με μέγιστη ακρίβεια τον δομικό μετασχηματισμό της δημόσιας σφαίρας.

Παρ' όλες τις ποιότητες που μπορεί να την διακατέχουν, η δημόσια σφαίρα είναι αναμφιβόλως ένα κοινωνικά οργανωμένο πεδίο, οριζόμενο από διαχωριστικές γραμμές και σχέσεις εξουσίας. Ο Habermas, αναγνωρίζει προφανώς, πώς η αστική δημόσια σφαίρα αποσκοπούσε όχι μόνο στην προάσπιση της κοινωνίας των πολιτών έναντι του κράτους, αλλά και στην αναπαραγωγή ενός καθεστώτος κυριαρχίας εντός της ίδιας της κοινωνίας των πολιτών. Ο ίδιος διερευνά τις κοινωνικές προϋποθέσεις που καθιστούν δυνατή μια ορθολογικοκριτική δημόσια διαβούλευση επί κοινών υποθέσεων, κατά την οποία οι συμμετέχοντες αναγνωρίζουν ως κριτήριο λήψης αποφάσεων την ισχύ των επιχειρημάτων και όχι την κοινωνική θέση ή το κύρος των ομιλητών. Μέσα από το έργο του, υποστηρίζει ότι η πρόοδος δεν μπορεί να προέλθει από την ανατροπή των συνθηκών της μαζικής κοινωνίας ούτε από την επιστροφή σε κάποια χρυσή εποχή του παρελθόντος, αλλά από μια δημοκρατική προσαρμογή σε αυτές τις συνθήκες.

Ο δημόσιος ρόλος της τέχνης

Η τέχνη των δύο τελευταίων δεκαετιών φαίνεται να έχει γνωρίσει μια επιστροφή σε καλλιτεχνικές τεχνικές και αισθητικά πρότυπα που θυμίζουν εκείνα, τα οποία υιοθέτησαν τόσο οι ιστορικές πρωτοπορίες της δεκαετίας του 1930 όσο και η μετα μοντερνικότητα των δεκαετιών του 60' και 70': ο μινιμαλισμός, το Fluxus, η τέχνη της performance, η εννοιολογική τέχνη κ.ο.κ. Το αίσθημα του *déjà-vu* που προκαλούν τέτοια έργα στην πλειονότητα των μεγάλων εκθέσεων, έχει οδηγήσει κριτικούς τέχνης και κοινωνικούς θεωρητικούς να αναρωτηθούν για την αυθεντικότητά των έργων και να αμφισβητήσουν τη συμβολή τους στη διαμόρφωση του δημόσιου ρόλου της τέχνης. Το ερώτημα για το κατά πόσο μπορούν τα έργα αυτά να αντιπροσωπεύουν κάτι περισσότερο από ασήμαντες επαναλήψεις αποτυχημένων προσπαθειών να υπονομευθεί εκ των έσω η προφητεία του τέλους της τέχνης στις προηγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες ή τον βαθμό κατά τον οποίον επιβεβαιώνουν την άποψη ότι η σύγχρονη τέχνη έχει εξαντλήσει τους αυτόνομους

πόρους χειραφέτησης και οφείλει να στραφεί σε έναν πιο παραγωγικό διάλογο με άλλες σφαίρες κοινωνικής αλληλεπίδρασης, διατηρείται ακόμη μετέωρο.

Οι σύγχρονοι καλλιτέχνες υιοθετούν τον αισθητικό φορμαλισμό¹⁷ ως θεραπεία απέναντι στις αλλοτριωτικές και διαιρετικές δυνάμεις της καπιταλιστικής οικονομικής και διοικητικής ζωής, επιχειρώντας να περιφρονήσουν τις καθιερωμένες συμβάσεις και τους υπάρχοντες ηθικούς, πολιτικούς και κοινωνικούς κανόνες, και να γιορτάσουν με υπερηφάνεια καθετί απαγορευμένο, μυστηριώδες, αποκρουστικό ή διονυσιακό. Παρ' όλα αυτά, η αισθητική τους παραγωγή σπάνια κατευθύνει τη σκέψη προς ένα συγκεκριμένο πολιτικό ζήτημα ή προς ένα συγκεκριμένο σύνολο κοινωνικών σχέσεων. Συνήθως, διαμορφώνεται με τέτοιο τρόπο, προκειμένου να εκπλήσσει, να σοκάρει, να προκαλεί, να ταραξεί ή και ενδεχομένως να αηδιάζει, χωρίς όμως να διερευνά την πραγματικότητα μέσω μιας πιο κριτικής προσέγγισης. Καθώς οι καλλιτέχνες δηλώνουν την παραίτηση τους από την παρέμβαση σε ζητήματα που επιζητούν επίλυση, η πρόσληψη των έργων από το κοινό και η διαμόρφωση νοήματος, φαίνεται πώς βρίσκεται σε αδιέξοδο. Ο Martin Creed, απαντώντας στις επικρίσεις που προκάλεσε το βραβευμένο με Turner Prize έργο του *Work No. 227: The Lights Going On and Off* (2001), δήλωσε χαρακτηριστικά ότι «οι άνθρωποι μπορούν να το εκλάβουν όπως θέλουν· δεν θεωρώ ότι είναι δική μου δουλειά να το εξηγήσω».¹⁸ Σε μια σφαίρα, επομένως, όπου όλες οι αφηρημένες δυνατότητες παραμένουν ανοιχτές επειδή καμία δεν μπορεί να αποκλειστεί, δεν υφίστανται ούτε συγκεκριμένα διλήμματα προς αντιμετώπιση, ούτε προτάσεις δράσης προς υιοθέτηση ή αποφάσεις προς λήψη. Επομένως, το επουσιώδες ζήτημα που οφείλει να μας απασχολήσει, αφορά τον προσδιορισμό της περιβόητης κοινωνικής κριτικής, που επιδιώκει να εκφράσει η πρωτοποριακή τέχνη. Όπως επίσης, και το κατά πόσο επιτυγχάνει η σύγχρονη τέχνη τον δημόσιο ρόλο της, ως προς το να επικοινωνήσει οτιδήποτε συγκεκριμένο για τον κοινωνικό κόσμο που το περιβάλλει.

Στο σημείο αυτό θα μπορούσε να υποστηριχθεί πώς, εφόσον ο ρόλος της πρωτοποριακής τέχνης είναι απλώς να ανατρέπει τις προσδοκίες αποπροσανατολίζοντας και σοκάροντας το κοινό, το περαιτέρω έργο της ανάπτυξης μιας κριτικής προοπτικής ανήκει

¹⁷Η ιδέα της αυτονομίας της τέχνης και της κριτικής δύναμης της μορφής υποστηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό κατά την δεκαετία του 70'. Ειδικό ενδιαφέρον κατέχει η θεωρία του Theodor Adorno αναφορικά με τον φορμαλισμό. Ο ίδιος υποστήριζε ότι η κοινωνική κριτική της τέχνης βρίσκεται κυρίως στη μορφή της και στην αυτονομία της· ο Habermas απαντάει στην θεωρία αυτή, υποστηρίζοντας ότι η τέχνη δεν μπορεί να επιτελέσει προοδευτικό κοινωνικό ρόλο αν η θεωρία που τη συνοδεύει αρνείται τη δυνατότητα της λογικής επικοινωνίας και ότι χωρίς κατανοητό περιεχόμενο η μορφή από μόνη της δεν αρκεί για να παράγει χειραφετητική κριτική.

¹⁸ Martin Creed, δήλωση μετά την απονομή του Turner Prize 2001, όπως αναφέρεται στο άρθρο «Not-so-stupid Turner adopts minimalist Creed», *The Irish Times*, 2001.

στον θεατή. Με άλλα λόγια, το σύγχρονο έργο επιτελεί τη μαιευτική του λειτουργία αποκλειστικά στο σημείο συνάντησης με την οπτική του παρατηρητή, όταν δηλαδή εκείνος παρεμβαίνει για να ολοκληρώσει ένα αποσπασματικό έργο προτείνοντας μια κριτική ερμηνεία του συγκεκριμένου αισθητικού προϊόντος, η οποία εκφράζει μια γενικότερη σχέση ανάμεσα στην τέχνη και την κοινωνία. Ωστόσο, η μετάβαση από το στάδιο του αποπροσανατολισμού σε εκείνο της θεωρητικής αναγνώρισης μιας κριτικής προοπτικής παραμένει δύσκολη, καθώς η συστηματική παρερμηνεία των σύγχρονων έργων από το κοινό, είναι συχνό φαινόμενο. Όπως κατέδειξε παραδειγματικά η διαμάχη γύρω από το έργο «*Tilted Arc*» του Richard Serra και η συζήτηση που προηγήθηκε της απομάκρυνσής του από την Plaza του ομοσπονδιακού κτηρίου στη Νέα Υόρκη, παρόμοιες παρερμηνείες και αντιδράσεις εμφανίζονται ακόμη και όταν οι καλλιτέχνες επιχειρούν ρητά να μετατοπίσουν τον θεατή σε πρωταγωνιστή του έργου τέχνης.

Ωστόσο, καθώς η ικανότητα των καλλιτεχνικών προϊόντων να επικοινωνήσουν ορισμένα ζητήματα, δεν μπορεί να επιτευχθεί χωρίς την αναστοχαστική παρέμβαση της θεωρίας, τα έργα τέχνης μπορούν να επιτελέσουν μια προοδευτική λειτουργία μόνο όταν οι προϋποθέσεις πάνω στις οποίες οικοδομείται αυτή η θεωρία δεν υπονομεύουν το επικοινωνιακό δυναμικό της λογικής και την ικανότητά της να επιτυγχάνει μια κριτική κατανόηση της κοινωνίας. Διαφορετικά, οι κανονιστικές προϋποθέσεις που υποτίθεται ότι καθοδηγούν τις κρίσεις γούστου μας κατά την παρατήρηση των έργων, καταλήγουν να είναι εξίσου ασαφείς με το ίδιο το έργο που επιχειρούν να ερμηνεύσουν. Εν τέλει, εάν η θεωρία που καθοδηγεί τις προσπάθειές μας να επικοινωνήσουμε γύρω από τα καλλιτεχνικά προϊόντα δεν εκφράζει τίποτε περισσότερο από μια παθητική αποδοχή του θριάμβου του άγνωστου, του εκκεντρικού ή ακόμη και του ψυχολογικά διαταρακτικού, εάν δεν υπάρχει καμία ελπίδα διαφυγής από τα άγχη της νεωτερικής εποχής, τότε η τέχνη, αντί να είναι άτρωτη απέναντι στη διαφθορά της δημόσιας σφαίρας, καταλήγει να την επιτείνει.

Η πολιτική κρίση της δημόσιας σφαίρας στην υπερ νεωτερικότητα και οι προκλήσεις που επιδέχονται οι αρχές της δημοκρατίας

Η περίοδος που σήμανε την αφετηρία της νεωτερικής εποχής, αποτέλεσε ταυτόχρονα και το χρονικό πεδίο γένεσης σημαντικών πολιτικοκοινωνικών και πολιτισμικών μεταβολών. Η μετάβαση από την νεωτερικότητα στην μετανεωτερικότητα, στα μέσα του 20^{ου} αιώνα, χαρακτηρίστηκε ως κομβικό σημείο εντατικοποίησης όλων εκείνων των φαι-

νομένων που αναπτύχθηκαν από τις προαναφερθείσες μεταβολές. Η σύγχρονη κοινωνία, στην πραγματικότητα δεν έχει ξεπεράσει τη νεωτερικότητα, αντιθέτως χαρακτηρίζεται ως μια ύστερη νεωτερικότητα¹⁹ ή, όπως ο Gilles Lipovetsky την αποκαλεί «υπερ-νεωτερικότητα» για να περιγράψει την σημερινή φάση της επιταχυνόμενης νεωτερικής κοινωνίας, όπως διαμορφώνεται μέσα από τα διαρκώς αναπτυσσόμενα πολιτισμικά φαινόμενα του καπιταλισμού, της παγκοσμιοποίησης και της τεχνολογικοποίησης.²⁰ Μέσα στο σύγχρονο πλαίσιο, μια πληθώρα θεωρητικών επισημαίνουν την υπονόμηση της δημόσιας σφαίρας, και τις προκλήσεις που επιδέχονται οι αρχές και οι αξίες της δημοκρατίας, από την εποχή της μοντερνικότητας και εφεξής. Τα φαινόμενα που προαναφέρθηκαν, παίζουν καθοριστικό ρόλο στην παρακμή του πολιτικού ιδεώδους της δημόσιας σφαίρας, όπως εκφράζεται μέσα από τον ελεύθερο, κριτικό και ορθολογικό διάλογο ανάμεσα στους πολίτες και αντικαθίσταται σταδιακά από μηχανισμούς επιρροής, κατανάλωσης και διαχείρισης της κοινής γνώμης.

Η σύγχρονη κατάρρευση της δημόσιας σφαίρας, βρίσκει την αφετηρία της κυρίως στην μετανεωτερική συνθήκη μετατροπής του χώρου. Η παγκοσμιοποίηση είναι ο πρώτος παράγοντας μεταμόρφωσης της σημασίας του χώρου. Σε αντίθεση με την σταθερότητα και την ενοποίηση του κόσμου που υπόσχεται το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης, ο σύγχρονος κόσμος διασπάται και αποσταθεροποιείται. Η δημιουργία ενός ακίνητου, αμετάβλητου και σταθερού χώρου, δεν μπορεί να υφίσταται. Ακριβώς αυτή η αδυναμία ύπαρξης ενός τέτοιου χώρου, είναι που θέτει την ίδια την ιδέα του χώρου σε διαρκή προβληματισμό. Ο ίδιος παύει να αποτελεί ένα αυταπόδεικτο γεγονός, αλλά διατηρείται ως αμφιβολία, ως κάτι που τα άτομα οφείλουν να οριοθετήσουν και να κατακτήσουν. Οι νέοι αυτοί χώροι εκφράζονται σε μεγάλο βαθμό, μέσα από την χρήση του όρου «Ετεροτοπία» (*Heterotopia*) του Michel Foucault.²¹ Οι ετεροτοπίες είναι “άλλοι χώροι”, που αντιστοιχούν στην πραγματικότητα, αλλά λειτουργούν διαφορετικά από τους καθιερωμένους κοινωνικούς χώρους. Οι πολυσήμαντοι αυτοί χώροι καθρεφτίζουν, αντιστρέφουν, προκαλούν, ή διαταράσσουν την συνηθισμένη κοινωνική τάξη, εκθέτοντας αντιφάσεις και κοινωνικές εντάσεις. Οι ετεροτοπίες διαμορφώνονται μέσα από την νεωτερική παγκοσμιοποίηση, η οποία οργανώνει, ελέγχει, ιεραρχεί και δημιουργεί τις προϋποθέσεις ενσωμάτωσης και αποκλεισμού. Η διαφορά και η σύγκρουση ταυτοτήτων και δυνάμεων

¹⁹ Anthony Giddens, *The Consequences of Modernity*, Stanford University Press, California, 1990.

²⁰ Gilles Lipovetsky, *Παγκοσμιοποίηση και Υπερ-νεωτερικότητα. Κοσμοπολιτισμός και Δυτικός πολιτισμός*, Εκδόσεις Νησίδες, 2012.

²¹ Michel Foucault, *Of Other Spaces*, 1967.

συντηρούνται μέσα από τον πολλαπλασιασμό ασταθών χώρων, όπως εκφράζονται μέσα από την σύγχρονη κατακερματισμένη πραγματικότητα.

Η ερμηνεία των μετανεωτερικών αυτών χώρων πραγματοποιείται και από μια διαφορετική σκοπιά, από τον Γάλλο ανθρωπολόγο Marc Augé, αποδίδοντας τους τον όρο «Μη-τόπους» (*Non-places*)²². Στην νεωτερική συνθήκη, ο παροντικός χώρος εμποτίζεται με την παρουσία του παρελθόντος, που παρόλο το υπερβαίνει, εξακολουθεί να το διεκδικεί. Στη μετανεωτερικότητα οι μη – τόποι αποσχίζονται από τις ιστορικές ταυτότητες και τους κοινωνικούς δεσμούς και παύουν να αποτελούν ανθρωπολογικούς τόπους. Η διάκριση μεταξύ τόπων και μη-τόπων προέρχεται από τη διάκριση ανάμεσα στον τόπο και τον χώρο. Αυτός ο παραλληλισμός ανάμεσα στον τόπο ως σύνολο στοιχείων που συνυπάρχουν σε μια ορισμένη τάξη και στον χώρο ως ενεργοποίηση αυτών των τόπων μέσω της κίνησης ενός σώματος γίνεται εμφανέστερος από τον Michel de Certeau, για να χαρακτηρίσει τον χώρο ως χρησιμοποιημένο τόπο. Σύμφωνα με τον Augé, οι χώροι που διαμορφώνονται σε σχέση με την μεταφορά, την διέλευση, το εμπόριο, και την αναψυχή αποτελούν τους μη – τόπους. Οι πραγματικοί αυτοί μη-τόποι της υπερνεωτερικότητας — αυτοί που κατοικούμε όταν οδηγούμε σε έναν αυτοκινητόδρομο, περιπλανιόμαστε σε ένα σούπερ μάρκετ ή καθόμαστε σε μια αίθουσα αναμονής αεροδρομίου — έχουν την ιδιαιτερότητα ότι ορίζονται εν μέρει από τις λέξεις και τα κείμενα που μας προσφέρουν: από τις «οδηγίες χρήσης» τους, οι οποίες μπορεί να είναι προστακτικές, απαγορευτικές ή πληροφοριακές. Μέσα από αυτές τις οδηγίες χρήσης του μη – τόπου, δημιουργείται μια κοινή, όμοια ταυτότητα, που παραπέμπει αποκλειστικά και μόνο στην μοναξιά και τον σιωπηλό διάλογο με τον εαυτό του ατόμου. Έτσι, οι υπερνεωτερικοί μη – τόποι καταρρίπτουν το ιδανικό της ουτοπίας, καθώς, παρόλο την πραγματική υπόστασή τους, δεν περιέχουν καμία οργανική κοινωνία.

Η κατάρρευση της δημόσιας σφαίρας στις σύγχρονες μετανεωτερικές κοινωνίες συνεπάγεται πάντοτε και την αντίστοιχη παρακμή του δημόσιου διαλόγου. Μετά την πρώτη διατύπωση του Jurgen Habermas για την εξασθένηση της δημόσιας σφαίρας, ακολουθούν παρόμοιες ερμηνείες αυτής της ύφεσης, μέσα από το έργο του Henri Lefebvre και την καπιταλιστική παραγωγή του χώρου, και τον Michel Foucault με τις τοποθετήσεις του για τις πρακτικές επιτήρησης και πειθαρχίας της κοινωνίας. Η ιδέα αυτή εκφράζεται και μέσα από το έργο του Πολωνού κοινωνιολόγου Zygmunt Bauman.²³ Ο ίδιος ισχυρί-

²² Marc Augé, *Non – Places: An Introduction to Supermodernity*, Ξένες εκδόσεις, 2023.

²³ Zygmunt Bauman, *Liquid Modernity*, Polity, 2000.

ζεται πώς στις ρευστές συνθήκες που χαρακτηρίζουν τις μοντέρνες και σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες, ο δημόσιος χώρος ιδιωτικοποιείται και εμπορευματοποιείται αυξανόμενα, ενώ ταυτόχρονα διαμορφώνεται μέσα από τα αισθήματα φόβου και ανασφάλειας. Υπό αυτές το πρίσμα, οι δημοκρατικές αξίες της δημόσιας ζωής ισχναίνουν και οι ευκαιρίες για την πραγματοποίηση αλληλεπίδρασης εμποτισμένης με νόημα, μειώνονται. Από μια παρόμοια σκοπιά, ο Αμερικανός κοινωνιολόγος Richard Sennett²⁴ υποστηρίζει πώς η μοντέρνα κουλτούρα και ο αστικός σχεδιασμός υπονομεύουν διαρκώς την κοινή δημόσια ζωή μέσω της ιδιωτικοποίησης, του υπερβολικού ελέγχου της τάξης και της κοινωνικής απομόνωσης.

Τα παραπάνω φαινόμενα εμφανίζονται κατεξοχήν στη μοντέρνα μεγαλούπολη, σε μια χαοτική συσσωμάτωση αστικών περιβαλλόντων και μια παροξυσμική επίταση επικαλυπτόμενων αστικών ρυθμών. Μέσα από ένα διαρκώς αμφιλεγόμενο σχέδιο κανονικοποίησης που επιβάλλουν οι κυρίαρχες σχέσεις εξουσίας, η σύγχρονη μητρόπολη συνιστά μια νέα μορφή χωρικής συνείδησης. Προκειμένου να διασφαλιστεί ότι η πόλη παράγει τις απαραίτητες χωρικές σχέσεις για την αναπαραγωγή του καπιταλισμού, οι μηχανισμοί χωρικής ταξινόμησης μεταμορφώνονται σε μηχανισμούς ολικού ελέγχου. Ενάντια στο πρότυπο της ομογενοποίησης μιας ατελείωτης και διαρκώς επεκτεινόμενης «θάλασσα της αστικοποίησης»²⁵, οι απορρέουσες αποκλίσεις και εξαιρέσεις από το σχέδιο κανονικοποίησης συμπεριφορών πρέπει πάντοτε να λαμβάνονται υπόψιν.

Το φαινόμενο του καπιταλισμού, όπως προδιαγράφεται μέσα από την πολιτισμική αντικειμενοποίηση, αποτελεί το κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα των σύγχρονων κοινωνιών. Η επαναλαμβανόμενη παρουσίαση εικόνων διαμορφώνουν καθοριστικά την ακόρεστη όρεξη του ατόμου για κατανάλωση ψευδό – θεαμάτων, ενισχύοντας ταυτόχρονα την τάση προς τον υλισμό και τον ατομικισμό. Ο Γάλλος κοινωνιολόγος Georg Simmel χαρακτηρίζει το άτομο – καταναλωτή ως μια προσωπικότητα *blasé*, το άτομο εκείνο που γίνεται συναισθηματικά ουδέτερο, δυσκολεύεται να εντυπωσιαστεί, αντιμετωπίζει τα πάντα σαν ισοδύναμα, και εν τέλει χάνει την ένταση της εμπειρίας.²⁶ Ο λόγος δεν έγκειται στο ότι «δεν νιώθει», αλλά ότι αμύνεται ψυχολογικά απέναντι στην υπερβολική έκθεση των ερεθισμάτων. Η αδιαφορία που συντηρεί, γίνεται μηχανισμός επιβίωσης μέσα στο σύγχρονο καπιταλιστικό πεδίο πολλαπλών αναφορών. Σε αυτό το πλαίσιο, αναμφισβή-

²⁴ Richard Sennett, *The Uses of Disorder*, Yale University Press, 2008.

²⁵ Stavros Stavrides, *Common Space: The City as Commons*, London: Zed Books, 2016, σ. 16.

²⁶ Georg Simmel, «*The Metropolis and Mental Life*», στο *On Individuality and Social Forms*, επιμ. Donald N. Levine, Chicago: University of Chicago Press, 1971, σ. 324-339.

τητα η τυποποίηση της καπιταλιστικής παραγωγής συμπληρώνει επιδέξια τον συγχρονισμό της γνώμης. Μιλάμε πλέον, για μια λογική της σύγχρονης μοντελοποίησης της παγκοσμιοποίησης.²⁷

Μπαίνουμε στην εποχή ενός συγχρονισμού της συλλογικής συγκίνησης που ευνοεί, με την πληροφορική επανάσταση και την ταχύτητα της ακαριαίας επικοινωνίας, αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε μαζικό ατομικισμό. Η εικόνα του δικτύου, ο δυνητικός/εικονικός δηλαδή χώρος της τηλεοπτικότητας των σημάτων, διαμορφώνει σε μεγάλο βαθμό την μεσοενημερωσιακή συμπεριφορά. Η εξωεδαφικότητα του εικονικού και δυνητικού κόσμου υπόσχεται απεριόριστη κινητικότητα και έκφραση, αλλά ταυτόχρονα αποδυναμώνει κάθε δυνατότητα πολιτικής γείωσης και αντίστασης. Έτσι, η παγκοσμιότητα μετατρέπεται σε μονοπολικό σύστημα, στο οποίο όλες οι αποστάσεις εκμηδενίζονται, στο οποίο τα διαστήματα χώρου και χρόνου έχουν εξαφανιστεί με τη σειρά μέσα στην ερημοποίηση της μινιατουροποίησης του κόσμου. «Αφού κατόρθωσε να μινιατουροποιήσει τα αντικείμενα και τις μηχανές, η τεχνική έχει πετύχει επιτέλους τους στόχους της, μινιατουροποιώντας τις διαδρομές, τα όρια του κόσμου, πραγματοποιώντας έτσι έναν νέο τύπο «ρύπανσης», όχι μόνο των υποστάσεων αλλά και των αποστάσεων. Πλέον το μήκος, το πλάτος, το ύψος και το βάθος χάνουν τη γεωμετρική τους σημασία προς όφελος μόνο του τετριμμένου ενός ανάγλυφου χωρίς ανάγλυφο».²⁸ Βεβαίως, οι ψηφιακές πλατφόρμες οργανώνουν διαδικασίες επιλογής και παραγωγής της σημασίας/σχετικότητας, που συγκροτούν τα ακροατήρια ως καταναλωτές που πρέπει να ικανοποιηθούν, παρά ως πολίτες που πρέπει να ενημερωθούν. Πλέον μιλάμε για τον ψηφιακό μετασχηματισμό της δημόσιας σφαίρας.

Οι ηθικές αξίες, οι συλλογικές ταυτότητες, και οι μνήμες, δεν είναι πλέον αυτόνομες στον υπερ-νεωτερικό κόσμο²⁹, κανένας θεσμός δεν είναι πια ικανός να επιβάλλει μια θέαση του κόσμου και ένα σύστημα αναμφισβήτητων αξιών, και τίποτε πια δεν διαφεύγει από τις οξυμένες διεκδικήσεις αναγνώρισης των διάφορων ομάδων. Μέσα στο σύγχρονο πλαίσιο της υπερ – νεωτερικότητας, της κουλτούρας του πιο γρήγορου και του ολοένα περισσότερου, οι δραστικές δημοκρατικές πιθανότητες μετατρέπονται σε οπτικά

²⁷ Paul Virilio, *Πανικόβλητη Πόλη. Το αλλού αρχίζει εδώ*, εκδόσεις Νησίδες, 2004, σ. 31.

²⁸ *ό.π.*, σ. 104.

²⁹ Gilles Lipovetsky, *Παγκοσμιοποίηση και Υπερ-νεωτερικότητα. Κοσμοπολιτισμός και Δυτικός πολιτισμός*, Εκδόσεις Νησίδες, 2012. Ο όρος υπερ – νεωτερικότητα χρησιμοποιήθηκε από τον Γάλλο κοινωνιολόγο Gilles Lipovetsky, για να ορίσει την περίοδο μετά την εποχή της μετα - νεωτερικότητας. Με αφετηρία τη δεκαετία του 1980, και κυρίως του 1990, εδραιώθηκε ένας παροντισμός δεύτερης γενιάς, υποβασταζόμενος από τη νέο-φιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση και την επανάσταση των τεχνολογιών της πληροφορίας. Η γενικευμένη επιτάχυνση, ο πυρετός της κατανάλωσης, το σβήσιμο των παραδόσεων και των ουτοπιών κατόρθωσαν να δημιουργήσουν τον πολιτισμό του «διαρκούς παρόντος» χωρίς παρελθόν, ούτε μέλλον.

αντικείμενα απογυμνωμένα από πολιτική ζωή. Μπροστά στην επικράτεια της τήλε – επικοινωνίας, η κατακερματισμένη δημοκρατία υποχωρεί. «Πράγματι, είμαστε σήμερα απέναντι στην απειλή όχι πια μιας δημοκρατίας της κοινής γνώμης, αλλά σαφώς στην απειλή της έλλειψης μέτρου μιας γνήσιας συγκινησιακής δημοκρατίας, μιας συλλογικής συγκίνησης συνάμα συγχρονισμένης και ολικευμένης, που πρότυπο της θα μπορούσε να είναι το μοντέλο ενός μετα-πολιτικού τηλεοπτικού ευαγγελισμού. Εύκολα φανταζόμαστε τις καταστροφές αυτής της «δημόσιας συγκινησιακής δημοκρατίας» που κινδυνεύει να διαβρώσει σαν οξύ την κοινή γνώμη, προς όφελος μιας ακαριαίας κολεκτιβιστικής συγκίνησης την οποία καταχρώνται όλοι. Σε αυτή την πορεία, η παγκοσμιοποίηση – μοντελοποίηση θα κατέληγε μοιραία στην πολιτική κατάσταση ύπνωσης».³⁰

³⁰ Paul Virilio, *Πανικόβλητη Πόλη. Το αλλού αρχίζει εδώ, εκδόσεις Νησίδες*, 2004, σ. 41.

Κοινωνική παραγωγή του χώρου

Οι προβληματικές που αναδείχθηκαν μέσα από την εποχή της μοντερνικότητας, προκάλεσαν ριζικές τομές στις σύγχρονες αστικές κοινωνίες. Η διαρκώς επιταχυνόμενη εξέλιξη των φαινομένων της παγκοσμιοποίησης, των κοινωνικών μέσων δικτύωσης και της εκμετάλλευσης της κοινής γνώμης, σε συνδυασμό με την ανάδυση των μεγάλων επιχειρηματικών ομίλων, του καταναλωτισμού ως συνέπεια της αύξησης της παραγωγικής ικανότητας, αποτέλεσαν χαρακτηριστικούς παράγοντες διαμόρφωσης του σύγχρονου, καπιταλιστικού, τεχνοκρατικού πλαισίου. Υπό αυτές τις συνθήκες, ο Jurgen Habermas δεν αποσκοπεί αποκλειστικά και μόνο, στην κατάδειξη της μετάβασης από τον φιλελεύθερο στον οργανωμένο καπιταλισμό και την επίδραση που αυτή έχει στους κοινωνικούς δεσμούς, αλλά στην επισήμανση κυρίως του δομικού μετασχηματισμού της δημόσιας σφαίρας ως ένα εν γένει δημοκρατικό πεδίο. Η «δημοκρατική» διεύρυνση της συνεκτικότητας του κοινού που υπόσχεται το νέο μοντέλο αντιπροσωπευτικής δημοσιότητας δεν επιτυγχάνεται, παρά μόνο εις βάρος της εσωτερικής δημοκρατικής λειτουργίας της δημόσιας σφαίρας, ενώ ταυτόχρονα η έννοια της συμμετοχικότητας αλλάζει ριζικά, προς όφελος της «ανοικτής» πρόσβασης των συμμετεχόντων. Βεβαίως, το έργο του Habermas δεν αποτέλεσε τη μοναδική απόπειρα κριτικής ενασχόλησης με την παρακμή της αστικής δημόσιας σφαίρας κατά τον 19^ο και 20^ο αιώνα. Η μεταμόρφωση του λογικού διαλόγου, μέσα από την επέκταση του καπιταλισμού, σε επικοινωνιακές μορφές επιρροής και ελέγχου, η άνοδος των μαζικών δικτύων και η συσχέτιση τους με την έννοια του θεάματος και η διαμόρφωση ενός καταναλωτικού, συναινετικού κοινού επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό και τον Γάλλο κοινωνιολόγο Henry Lefebvre και το έργο του «*The Production of Space*» (1974)³¹.

Ο Lefebvre, όπως ακριβώς και ο Habermas, προσπαθεί να θέσει στο στόχαστρο αυτή ακριβώς την διάβρωση της δημόσιας σφαίρας από τις καταιγιστικές ροές πληροφορίας και την επερχόμενη άλωση της δημοκρατίας από την παγκοσμιοποιημένη αλληλεξάρτηση χρηματοπιστωτικών και εργασιακών αγορών, κεφαλαίων και ανθρώπων. Μέσα από το έργο του, υποστηρίζει πώς ο χώρος δεν αποτελεί απλώς ένα άδειο γεωμετρικό δοχείο ή ένα ουδέτερο πλαίσιο. Αντιθέτως, πρόκειται για ένα ενεργό πεδίο, το οποίο διαμορφώνει και διαμορφώνεται μέσα από τις κοινωνικές σχέσεις. Για τον ίδιο, ο κοινωνικός χώρος αντικατοπτρίζει τις ταξικές σχέσεις εξουσίας, τους μηχανισμούς κοι-

³¹ Henry Lefebvre, *The Production of Space*, Blackwell, 1991.

νωνικού ελέγχου και τις πολιτισμικές αξίες της εκάστοτε εποχής. Προκειμένου να καταστήσει σαφές, πώς ο χώρος λειτουργεί κοινωνικά, διακρίνει τον ίδιο σε τρεις αλληλοσυνδεόμενες διαστάσεις: ο αντιληπτός χώρος, όπως αντιλαμβάνεται στην υλική μορφή του και χρησιμοποιείται εμπειρικά από τα άτομα, ο συλληφθείς χώρος, όπως αναπαρίσταται εννοιολογικά μέσα από τις πρακτικές εξουσίας και ο βιωμένος χώρος, ως η συναισθηματική, συμβολική, φαντασιακή διάσταση του κόσμου. Μέσα από το παραπάνω τριαδικό σχήμα, ο Lefebvre ευελπιστεί στην επανένωση του φυσικού, εννοιολογικού και κοινωνικού χώρου σε μια αδιάσπαστη οντότητα.

Παρ' όλα ταύτα, ο ίδιος χρησιμοποιεί την έννοια του αφηρημένου χώρου (*abstract space*)³², για να επισημάνει τη διάχυτη επίδραση του καπιταλισμού σε όλες τις πτυχές της κοινωνικής ζωής. Ο αφηρημένος χώρος είναι ένας χώρος τυποποιημένος, ποσοτικοποιημένος, ελεγχόμενος και εμπορευματοποιημένος, οργανωμένος με βάση τις επιταγές της αποδοτικότητας και της κερδοφορίας. Κατά τον Lefebvre, ο σύγχρονος καπιταλισμός παράγει ομοιογενή περιβάλλοντα, στα οποία γίνεται εμφανής η τάση εξάλειψης της διαφορετικότητας. Έτσι, τοποθετεί τον κοινοτικά οργανωμένο και πρόσφορο χώρο για την ανάπτυξη μιας εύρωστης κοινωνικής ζωής, σε αντιδιαστολή προς τους ψευδό-δημόσιους χώρους κατανάλωσης, διασκέδασης και περισπασμού, οι οποίοι απλώς προσποιούνται ότι προάγουν την κοινωνική συμπερίληψη.

Σύμφωνα με τον Lefebvre, η έννοια της αφαίρεσης γίνεται σαφής ως το κατεξοχήν γνώρισμα της νεωτερικότητας, και ως το αποτέλεσμα της αυξανόμενης κυριαρχίας των σχέσεων ανταλλαγής κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα. Ο αφηρημένος χώρος αντιστοιχεί σε έναν οικονομικό τρόπο οργάνωσης της ζωής, στον οποίο η «αναπαραγωγικότητα, η επανάληψη και η αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων» υπερισχύουν της φύσης. Η συνεχώς εντεινόμενη διείσδυση των σχέσεων ανταλλαγής σε κάθε πτυχή της κοινωνικής ζωής παράγει μια ολοένα πιο διαμεσολαβημένη μορφή χωρικότητας, μέσα στην οποία η αφαίρεση αναδιαμορφώνει τις παραδοσιακές σχέσεις παραγωγής. Η πρωταρχική τάση που κυριαρχεί στον αφηρημένο χώρο, είναι η εξαφάνιση της ποιοτικής διάστασης και η αντικατάστασή της από ποσοτικές πρακτικές μέτρησης, ανταλλαγής και υπολογισμού. Οι τάσεις αυτές εκδηλώνονται μέσα από την μαζική παραγωγή, την οικονομική ορθολογικοποίηση, και την γραφειοκρατικά ελεγχόμενη μαζική κατανάλωση, οι οποίες καθορίζουν ολοένα και περισσότερο την εμπειρία των πολιτών στις καπιταλιστικές κοινωνίες.

³² Η έννοια του αφηρημένου χώρου αποτελεί κατά κύριο λόγο μια χωρική επέκταση της μαρξιστικής θεωρίας του εμπορεύματος, ενώ παράλληλα εμπλουτίζεται από τη διαλεκτική του Hegel, την κριτική του Nietzsche στον ορθολογισμό και την ανάλυση της μοντέρνας αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας.

Ο Lefebvre συνδέει τον αφηρημένο χώρο με τη σύγχρονη πόλη και το δομημένο περιβάλλον του 20ού αιώνα³³.

Προκειμένου να προσδιορίσει τον αφηρημένο χώρο, ο Lefebvre χρησιμοποιεί τον όρο «*formant*»³⁴, για να ορίσει τρεις διαμορφωτικούς παράγοντες του αφηρημένου χώρου: τον γεωμετρικό, τον οπτικό και τον φαλλικό. Μέσω της αναγωγής του φυσικού και κοινωνικού χώρου, του βιωμένου δηλαδή τρισδιάστατου χώρου σε δισδιάστατο επίπεδο, ο γεωμετρικός παράγοντας εγγυάται την πολιτική και κοινωνική χρησιμότητα του χώρου. Ο οπτικός παράγοντας, ρητά οφθαλμοκεντρικός, παραμερίζει τη χωρική εμπειρία που περιλαμβάνει ακουστικά, απτικά και οσφρητικά ερεθίσματα και ταυτίζει τον χώρο με την οπτικοποίηση, με τη φετιχοποιημένη σφαίρα των εικόνων και του θεάματος, της οποίας προνομιακός τόπος γίνεται το κατακερματισμένο σε επιμέρους μέρη σώμα, από τη διαφήμιση και τη βιομηχανία του πολιτισμού. Ο τρίτος παράγοντας, τον οποίο ο Lefebvre ονομάζει φαλλικό, επιστρατεύει την όραση για να πραγματώσει τον συμβολισμό της ισχύος, της ανδρικής γονιμότητας και της ανδρικής βίας. Η φαλλική όρθωση αποδίδει ιδιαίτερο καθεστώς στην κάθετη διάσταση, διακηρύσσοντας τη φαλλοκρατία ως προσανατολισμό του χώρου. Ο αφηρημένος χώρος απομονώνει τον φαλλό, τον προβάλλει σε ένα πεδίο εκτός σώματος, τον σταθεροποιεί χωρικά (κάθετα) και τον θέτει υπό την επιτήρηση του βλέμματος.

Για τον Lefebvre, ο αφηρημένος χώρος είναι ταυτόχρονα ομοιογενής και κατακερματισμένος, ενοποιημένος και διασπασμένος. Εξειδικεύει και καθολικοποιεί τα περιεχόμενά του, διαχωρίζοντάς τα και υποτάσσοντάς τα σε μια κεντρική εξουσία. Αυτό αποκαλύπτει μια παγκόσμια στρατηγική: συγκροτεί μια νέα ολότητα, της οποίας τα στοιχεία εμφανίζονται ταυτόχρονα ενωμένα και διαχωρισμένα: ενωμένα στον χώρο μέσω της εξουσίας και της ποσοτικοποίησης, αλλά και διαχωρισμένα μέσα σε αυτόν τον ίδιο κατακερματισμένο χώρο και από την ίδια εξουσία, η οποία αξιοποιεί τη δύναμή της για να ενώνει μέσω του διαχωρισμού και να διαχωρίζει μέσω της ενοποίησης.

Βεβαίως, η απόπειρα αναδόμησης της πολιτικής, όχι ως μια ιστορική, αλλά ως μια χωρική πρακτική, και η σύνδεση του χώρου με τις σχέσεις εξουσίας, ξεκινάει από την άποψη του Hegel, πώς ο ιστορικός χρόνος γεννά εκείνον τον χώρο που το κράτος κατα-

³³ Μέσα από το έργο του, ο Henri Lefebvre υποστηρίζει ότι η μοντέρνα πολεοδομία και αρχιτεκτονική του 20^{ου} αιώνα, όπως εκφράζονται από τον Βέλγο αρχιτέκτονα Le Corbusier και το καλλιτεχνικό κίνημα του Bauhaus, αποτελούν χαρακτηριστικές εκδηλώσεις του αφηρημένου χώρου, καθώς προωθούν την τυποποίηση, την λειτουργικότητα και τον ορθολογικό έλεγχο του δομημένου περιβάλλοντος.

³⁴ Ο όρος «*formant*» στο έργο του Lefebvre, χρησιμοποιείται για να δείξει ότι η μορφή του χώρου δεν προκύπτει τυχαία, αλλά παράγεται μέσα από κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές δυνάμεις. Στο πλαίσιο αυτό, η έννοια ερμηνεύεται ως η οργανωτική αρχή που διαμορφώνει την χωρική πραγματικότητα.

λαμβάνει και επί του οποίου ασκεί την κυριαρχία του. Ο Lefebvre, τονίζει πώς το μοντέρνο κράτος προάγει και επιβάλλει τον εαυτό του ως το σταθερό κέντρο μιας εθνικής κοινωνίας ή ενός χώρου. Όντας ο τελικός σκοπός και το νόημα της ιστορίας, το κράτος ισοπεδώνει τις κοινωνικές και πολιτισμικές σφαίρες, εφαρμόζοντας την λογική εξάλειψης των συγκρούσεων και των αντιφάσεων. Αυτός ο τελικός σκοπός της ιστορίας, πραγματώνεται ως η υπέρβαση του «στερεοποιημένου» χρόνου και του «ακίνητου» χώρου του σύγχρονου κράτους, και παράλληλα ως η διαλεκτική άρση αυτών σε μια νέα μορφή κοινωνικής ζωής. Έτσι, η επιβολή του αφηρημένου χώρου, μέσα στον οποίον, το κράτος διαρκώς ισοπεδώνει και τεμαχίζει τις κοινωνικές διαφορές, αποτελεί το άντρο του καπιταλισμού. Ο Lefebvre αξιοποιεί την μαρξιστική θεωρία της ταξικής πάλης για να θέσει το δικαίωμα στην διαφορετικότητα απέναντι στην διάλυση που προκαλεί ο αφηρημένος χώρος στις κοινωνικές διαφορές. Όσο ο αφηρημένος χώρος τείνει προς την ομογενοποίηση, και την απάλειψη των υπάρχουσών διαφορών, η παραγωγή ενός νέου χώρου δεν μπορεί να γίνει εφικτή, παρά μόνο αν το δικαίωμα στην διαφορά τεθεί σε λειτουργία. Επομένως, η επαναξιολόγηση των τρόπων με τους οποίους οι χωρικές πολιτικές πρακτικές μπορούν να εκμεταλλευτούν τις διαφορές αυτές και να δημιουργήσουν εκ νέου εκείνες που θα προκαλέσουν την ανατροπή του αφηρημένου χώρου, χρίζει ιδιαίτερης σημασίας.

Μέσα από την χρήση αυτών των χωρικών πολιτικών πρακτικών και μέσω της δυνατότητας τους να αναδομήσουν ένα νέο κοινωνικό χώρο, ο Lefebvre προσπαθεί να διακρίνει την κοινωνικοποίηση του χώρου από την χωρικοποίηση της κοινωνικής θεωρίας. Για τον ίδιο εν τέλει, το κομβικό σημείο αποτελεί η παραγωγή του κοινωνικού χώρου, όχι ως μια τρανή εκπλήρωση των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας, αλλά ως μια απελευθερωτική ανοικοδόμηση του κοινωνικού κόσμου. Υπό αυτό το πρίσμα, η συντήρηση του χώρου ως ένα δεδομένο και αναμφισβήτητο πεδίο, είναι αδύνατη. Μέσω της αυξανόμενης δημόσιας επιτήρησης, της άμεσης εμπορευματοποίησης, της απώλειας της κοινωνικής αλληλεγγύης και της εξαφάνισης της διάστασης του χρόνου στο νεωτερικό πλαίσιο, ο Lefebvre επιμένει πώς ο χώρος είναι αυτός που επωμίζεται την επίδραση των κοινωνικών σχέσεων εξουσίας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, δεν είναι τυχαίο, πώς το φαινόμενο της εξαφάνισης του δημόσιου χώρου, όπως εκφράστηκε πρωτίστως από τον Jurgen Habermas και έπειτα από τον Henry Lefebvre, λαμβάνει την οξύτερη και βαθύτερη έκφρασή του.

Προκειμένου να καταρρίψει την ιδέα ότι ο χώρος είναι ένα ουδέτερο δεδομένο υπόβαθρο και να το αναγάγει σε κοινωνικό προϊόν, ο Lefebvre προχωράει σε μια επι-

πλέον διάκριση της χωρικής έννοιας. Έτσι ο χώρος διαχωρίζεται στις χωρικές πρακτικές (*spatial practices*), στις αναπαραστάσεις του χώρου (*representation of space*) και στους χώρους της αναπαράστασης (*spaces of representation*). Οι χωρικές πρακτικές αποτελούν ουσιαστικά κοινωνικές πρακτικές, μέσα από τις οποίες αναδεικνύεται ο τρόπος που οι άνθρωποι ζουν, παράγουν και παράγονται μέσα από τον χώρο. Ταυτόχρονα περιλαμβάνουν την αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής, την υλική παραγωγή των αναγκαίων στοιχείων προς επιβίωση (οικεία, αστικές υποδομές) και την συσσωρευμένη γνώση μέσω της οποίας οι κοινωνίες διαμορφώνουν τα χωρικά και κοινωνικά περιβάλλοντα τους. Οι αναπαραστάσεις του χώρου ορίζονται ως ο εννοιολογικά παραγόμενος χώρος. Πρόκειται για γνωστικές υποστάσεις, συλληφθείς χώροι και έννοιες, που τοποθετούνται στην ιστορία των ιδεολογιών και παίζουν καθοριστικό ρόλο στην κοινωνική, χωρική πρακτική, ενσωματώνοντας πάντοτε την επιστράτευση της γνώσης και της εξουσίας. Οι χώροι αναπαράστασης προσδιορίζονται ως οι κυριευμένοι και συνεπώς παθητικά βιωμένοι χώροι, τους οποίους η φαντασία επιδιώκει να οικειοποιηθεί και να μετασχηματίσει. Επικαλύπτουν τον φυσικό χώρο, προσδίδοντας συμβολική χρήση στα αντικείμενά του. Ως εκ τούτου, οι χώροι των αναπαραστάσεων τείνουν να οργανώνονται σε περισσότερο ή λιγότερο συνεκτικά συστήματα μη λεκτικών συμβόλων και σημείων, τα οποία διαμορφώνουν την υποκειμενική εμπειρία και τη φαντασιακή πρόσληψη του κόσμου.

Για την σαφέστερη περιγραφή των παραπάνω χωρικών διακρίσεων και κατ' επέκταση των βασικών δυνάμεων και σχέσεων που συγκροτούν κοινωνικά τον χώρο, ο Lefebvre χρησιμοποιεί το τριαδικό σχήμα των πρωταρχικών οικονομικών εννοιών: της γης (*land*), της εργασίας (*labour*) και του κεφαλαίου (*capital*). Το τρίπτυχο αυτό εφαρμόζεται για πρώτη φορά στην κλασική πολιτική οικονομία κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα, από τους οικονομολόγους Adam Smith και David Ricardo. Οι τρεις οικονομικοί συντελεστές δεν αποτελούσαν απλώς μια τεχνική ταξινόμηση, αλλά αντιστοιχούσαν στις τρεις βασικές κοινωνικές τάξεις: τους γαιοκτήμονες, τους εργάτες και τους καπιταλιστές. Αργότερα, ο Karl Marx αντλεί από αυτό το τρίπτυχο για να μιλήσει για την τριαδική φόρμουλα (*trinitarian formula*)³⁵ και να αποκαλύψει τις πραγματικές κοινωνικές σχέσεις παραγωγής που εκφράζονται μέσα από αυτήν. Για τον Marx, η γη/ιδιοκτησία αντιστοιχεί στην γαιοπρόσοδο, η εργασία στον μισθό και το κεφάλαιο στο κέρδος. Ο Lefebvre μεταφέρει την μαρξιστική προβληματική στην σύνθεση του αφηρημένου χώρου, ως ο χωρικός

³⁵ Karl Marx, *Capital: A Critique of Political Economy, Volume III*, ed. Friedrich Engels (London: Penguin Classics, 1981), κεφ. 48, «The Trinity Formula».

μηχανισμός μέσω του οποίου το κράτος και το κεφάλαιο οργανώνουν την κοινωνική ζωή και ταυτόχρονα επισημαίνει ότι οι ανθρώπινες κοινωνίες δεν αποξενώνονται ποτέ πλήρως από τις οργανικές βάσεις της κοινωνικής ζωής: την γη (*land*), την εργασία (*labour*) και τον πολιτισμό (*culture*).

Στο έργο «*The Production of Space*»³⁶, ο Lefebvre ορίζει την έννοια της γης ως το υλικό υπόστρωμα που μεταμορφώνεται σε αντικείμενο ιδιοποίησης. Η γη οργανώνεται, χαρτογραφείται, εμπορευματοποιείται, κατατέμενεται πολιτικά και οικονομικά, ενώ ταυτόχρονα μετατρέπεται από κοινό τόπο ζωής σε εμπόρευμα και ακίνητη αξία. Η έννοια της εργασίας συγχέεται άμεσα με την έννοια της παραγωγής και νοείται ως ο διαμορφωτικός παράγοντας του τοπίου. Ο σύγχρονος χώρος παρουσιάζεται ως προϊόν οικονομικών διαδικασιών, αστικής ανάπτυξης, κεφαλαίου, και καθημερινής εργασίας. Οι πόλεις δεν θεωρούνται φυσικά περιβάλλοντα αλλά χωρικές μορφές του καπιταλισμού, καταδεικνύοντας πώς η ανθρώπινη δραστηριότητα εγγράφεται υλικά στον κόσμο. Τέλος, μέσα από την έννοια του πολιτισμού, ο χώρος μετατρέπεται από υλικό υπόστρωμα σε συμβολικό πεδίο. Τόσο ο πολιτισμός, όσο και η κουλτούρα παράγουν χώρο μέσω των συμβόλων, των μνημών, των τελετουργιών, των αναπαραστάσεων και της ιδεολογίας. Η χρήση των παραπάνω εννοιών ως οι διαμορφωτικοί παράγοντες των κοινωνικών σχέσεων και του κοινωνικού χώρου συνδέεται άμεσα με την δημοκρατική και πολιτική θεωρία του δημόσιου χώρου. Για τον Lefebvre, ο δημόσιος χώρος παρουσιάζεται ταυτόχρονα ως οργάνωση και διεκδίκηση της γης, ως προϊόν εργασίας και οικονομίας, ως συμβολική και πολιτισμική κατασκευή.

³⁶ Henri Lefebvre, *The Production of Space*, μτφρ. Donald Nicholson-Smith (Oxford: Blackwell, 1991), σ. 26–46. Ο Lefebvre υποστηρίζει ότι ο χώρος αποτελεί κοινωνικό προϊόν, το οποίο συγκροτείται μέσω των σχέσεων παραγωγής, της εργασίας, της ιδιοκτησίας της γης και των πολιτισμικών πρακτικών. Οι έννοιες *Land*, *Labour*, *Culture* δεν εμφανίζονται ως ρητό θεωρητικό τρίπτυχο, αλλά προκύπτουν από τη συνολική ανάλυσή του για την παραγωγή του κοινωνικού χώρου.

Ανάλυση εικαστικού έργου

Οι έννοιες της ιδιοκτησίας, της αγοράς και της κουλτούρας, όπως χρησιμοποιήθηκαν στο έργο του Γάλλου θεωρητικού Henry Lefebvre, και η σημασία που αυτές έχουν ως καίριοι παράγοντες διαμόρφωσης του κοινωνικού χώρου, θα αποτελέσουν βασικό σημείο αναφοράς για την καλλιτεχνική διάρθρωση της παρούσας μεταπτυχιακής εργασίας. Βεβαίως, ο Lefebvre δεν χρησιμοποιεί το παραπάνω τρίπτυχο ως κεντρικό θεωρητικό σχήμα, ούτε περιορίζεται στην αναφορά αυτών ως αποκλειστικά και αυτόνομα οικονομικά κριτήρια ενεργοποίησης του κοινωνικού χώρου. Ωστόσο, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η αμιγώς μαρξιστική προσέγγιση που κάνει πάνω σε αυτές και η εκτίμηση αυτών ως αδιάσπαστα και καθολικά θεμέλια όλων των μοντέρνων και σύγχρονων ανθρωπινων κοινωνιών. Μέσα από την ανάλυση της κοινωνικής χωρικής θεωρίας του Lefebvre, επιχειρείται η αναπαραστατική προσέγγιση των παραπάνω εννοιών και η κατ' επέκταση μορφοπλαστική δημιουργία ενός κοινωνικού, «δημόσιου» χώρου.

Αντλώντας στοιχεία από το θεωρητικό έργο «*The Production of Space*» του Henry Lefebvre, αλλά και από την θεωρία του δομικού μετασχηματισμού της δημόσιας σφαίρας του Habermas, επιχειρείται μια ανασύσταση των εννοιών του κοινωνικού και του δημόσιου χώρου. Η εικαστική επαναδιατύπωση των παραπάνω ορισμών γίνεται μέσα από την μεταποίηση των εννοιών της γης/ιδιοκτησίας (*land*), της αγοράς (*labour*) και της κουλτούρας (*culture*). Η προσπάθεια επαναδιατύπωσης πραγματοποιείται μέσα από την γλυπτική σύνθεση μικροκλίμακας ενός πιθανού δημόσιου χώρου. Οι παραπάνω έννοιες αποσυντίθενται εννοιολογικά και σχηματοποιούνται σε πιο απλές και συμβολικές μορφές. Συνεπώς, η γη αντιστοιχεί στην μορφή της οικίας, η εργασία συνδέεται με την μορφή της μηχανής και η κουλτούρα αναπαρίσταται μέσα από την μορφή του ανθρώπου. Η επιλογή αναπαράστασης αυτών των ιδεών μέσα από πιο απλά, σχεδόν αρχέγονα σύμβολα καθιστά σαφής τη δομική σημασία που έχουν αυτά ως πρώτιστα διαμορφωτικά στοιχεία ενός ευρύτερου συστήματος κοινωνικών σχέσεων.

Ο Lefebvre προσπαθεί να καταδείξει πώς ο χώρος διαμορφώνεται μέσα από τις σχέσεις παραγωγής, εργασίας, τις κοινωνικές πρακτικές και τις πολιτισμικές αναπαραστάσεις, ασκώντας κριτική στα σύγχρονα πολιτικοοικονομικά και κοινωνικά συστήματα. Επομένως, η μορφή της οικίας δεν αποτελεί απλώς ένα μέσο κατοίκησης, αλλά την υλική βάση και το αντικείμενο ιδιοποίησης και οικονομικής εκμετάλλευσης. Η μεταφορά αντιστοίχισης από την γη στο σπίτι αποκτάει σημασία και μέσα από την έννοια της «κατοί-

κτησης» του Heidegger³⁷. Η γη δεν είναι μόνο έδαφος, αλλά και τόπος κατοίκησης. Για τον Heidegger, η πιο άμεση μορφή κατοίκησης είναι το σπίτι, ενώ το «να κατοικείς» σημαίνει να υπάρχεις ποιητικά πάνω στη γη. Επομένως, η γη αποκτά υπαρξιακή μορφή μέσω της συμβολικής φόρμας του σπιτιού. Το σπίτι συνδέεται επίσης με την έννοια του ορίου, της επικράτειας, της προστασίας και το μεταίχμια μετάβαση από το εσωτερικό, στο εξωτερικό. Σύμφωνα με τον Γερμανό κοινωνιολόγο Georg Simmel, το όριο είναι κοινωνικό γεγονός που αποκτά χωρική μορφή, επομένως το σπίτι οργανώνει τη σχέση ανάμεσα στους ανθρώπους και την γη.

Η κριτική που ασκεί ο Lefebvre στο σύγχρονο καπιταλιστικό σύστημα δεν γεννιέται αυτόνομη και αυτούσια, αλλά βρίσκει τις ρίζες της σε μια μακρά εξελικτική πορεία πολιτικών, οικονομικών και πολιτισμικών αλλαγών στις υπάρχουσες κοινωνίες. Ο Gilles Lipovetsky υποστηρίζει στο θεωρητικό του έργο την ιδέα της παγκόσμιας υπερ-κουλτούρας, ως ένα φαινόμενο που αναπτύχθηκε στις δυτικές κοινωνίες κατά την εποχή της νεωτερικότητας και εξελίχθηκε στην σύγχρονη μορφή του στο υπερ-νεωτερικό πλαίσιο. Στο σημείο αυτό δεν μιλάμε για μια παγκόσμια, καθολική πολιτισμική ενοποίηση αλλά πολλές παραλλαγές μιας ίδιας κουλτούρας-κόσμου που θεμελιώνεται στον καπιταλισμό, στην τεχνική-επιστήμη, στον ατομικισμό και στον καταναλωτισμό. Όταν το οικονομικό γίνεται κουλτούρα και όταν το πολιτισμικό εισδύει στο εμπόρευμα, σημαίνει η ώρα της κουλτούρας-κόσμου. Αυτή υπερβαίνει όχι μόνο τους παρτικουλαρισμούς των τοπικών κουλτουρών αλλά και τις παλιές διχοτομίες που διαχώριζαν παραγωγή και αναπαρασταση, δημιουργία και βιομηχανία, υψηλή κουλτούρα και εμπορική κουλτούρα, φαντασιακό και οικονομία, πρωτοπορία και αγορά, τέχνη και μόδα.³⁸ Μέσα στο υπερ-νεωτερικό σύστημα σχέσεων, η επιτάχυνση του χρόνου, η παγκοσμιοποίηση, και οι συνεχείς αλλαγές δημιουργούν έναν αναπόφευκτο κοσμοπολιτισμό που έχει για στόχο την οικονομική επιβίωση. Σε αυτό το πλαίσιο, η έννοια της αγοράς αποκτάει την πιο διακριτή έκφραση της. Διατηρεί αλληλένδετη σύνδεση με την βιομηχανική παραγωγή, την αυτοματοποίηση, την τεχνολογική ορθολογικότητα και τον μηχανικό χρόνο. Έτσι, η μηχανική φόρμα, όντας το σύμβολο της οργανωμένης παραγωγικής δύναμης, χρησιμοποιείται για να ερμηνεύσει αναπααραστατικά την έννοια της εργασίας. Βεβαίως, το σύμβολο της μηχανής μπορεί να εμποτιστεί με πολλές και διαφορετικές ερμηνείες, παρ' όλα αυτά είναι

³⁷ Martin Heidegger, *Building Dwelling Thinking*, στο Poetry, Language, Thought, μτφρ. Albert Hofstadter (New York: Harper & Row, 1971), σ. 141-160.

³⁸ Gilles Lipovetsky, *Παγκοσμιοποίηση και Υπερ-νεωτερικότητα. Κοσμοπολιτισμός και Δυτικός πολιτισμός*, Εκδόσεις Νησίδες, 2012, σ. 62-63.

σημαντικό να επισημάνουμε πώς αντιμετωπίστηκε εννοιολογικά σε ένα πιο σύγχρονο κοινωνικό πλαίσιο. Για τον Karl Marx, επομένως, η μηχανή εξισώνεται με την υλοποιημένη εργασία, αλλά ταυτόχρονα αποτελεί και μέσο αλλοτρίωσης, ενώ για τον Georg Simmel, η μηχανή παράγει βιομηχανικό χώρο, δίκτυα κυκλοφορίας, αστική επιτάχυνση, παραπέμποντας στην νεωτερική μητρόπολη, έναν χώρο δηλαδή υπερδιέγερσης και λειτουργικότητας.

Τέλος, η έννοια της κουλτούρας εκφράζεται με τον πιο συνοπτικό τρόπο στην ανθρώπινη μορφή. Η κουλτούρα και ο πολιτισμός δεν υπάρχουν αφηρημένα, ούτε αποτελούν ένα ουδέτερο πεδίο, αλλά αντανakλούν και διαμορφώνονται μέσα από τις κοινωνικές σχέσεις εξουσίας και ανισοτήτων. Ο πολιτισμός ενσωματώνεται στο σώμα, στη γλώσσα, στη μνήμη, στις πρακτικές, και στις τελετουργίες. Επομένως ο άνθρωπος ως αυθύπαρκτη οντότητα μετατρέπεται ταυτόχρονα στον φορέα και το σώμα πολιτισμού.

Με βάση όλα τα παραπάνω, η παραγόμενη μικροκλίμακα χώρου πραγματοποιείται μέσα από την τοποθέτηση των γλυπτικών μορφών που αντιστοιχούν στα σύμβολα του σπιτιού, της μηχανής και του ανθρώπου. Η ιδέα της κάθε φόρμας ξεκινάει από ένα προσχέδιο, και υλοποιείται μέσα από το πλάσιμο της με πηλό. Στη συνέχεια, τα αντικείμενα τελειοποιούνται μέσω γυαλώματος με γυαλόχαρτο. Η κάθε φόρμα αποτελεί μορφολογικά είτε μια αυτούσια αναπαράσταση των παραπάνω εννοιών, είτε ένα υβριδικό σύμπλεγμα αυτών. Η πλειονότητα των αντικειμένων τοποθετείται στον χώρο σε επιδαπέδιο επίπεδο, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις κάποια τοποθετούνται σε μασίφ ανοξείδωτες ράβδους διαμέτρου 4χλ πάχους, δημιουργώντας υψομετρικές διαβαθμίσεις. Τόσο μέσα από την μορφολογική συγχώνευση και υβριδοποίηση των γλυπτών, όσο και μέσω της τοποθέτησης τους στον χώρο, δημιουργείται ένα νέο πεδίο σχέσεων και κατ' επέκταση και ένας νέος, αμφιλεγόμενος κοινωνικός χώρος. Μέσα από την παραπάνω τοποθέτηση επιχειρείται η ταύτιση του παραπάνω χώρου με τον κοινωνικό χώρο του Lefebvre, όπως παράγεται μέσα από την οργάνωση της γης, την τεχνική εργασία, και την πολιτισμική δράση του ανθρώπου. Καθώς οι μορφές δεν παραπέμπουν σε κάποια κοινή λογική, ούτε προσποιούνται την πραγματικότητα, ακυρώνουν την υπόστασή τους, διαμορφώνοντας σχέσεις που χαρακτηρίζονται από αμφισημία. Παράλληλα, μέσα από τις σχέσεις αυτές, τα όρια ανάμεσα στις σημαίνουσες έννοιες του δημόσιου και του ιδιωτικού, ρευστοποιούνται.

Η γλυπτική εγκατάσταση ολοκληρώνεται μέσα από την ύπαρξη οδηγού χρήσεως. Πρόκειται για ένα σύντομο εγχειρίδιο οδηγιών, μέσα στο οποίο μπορεί κανείς να αναγνώσει οδηγίες για το πώς δύναται να κατασκευαστεί ένας δημόσιος χώρος. Η παροδοξότητα στην οποία υποτάσσονται οι συγκεκριμένες οδηγίες και κατ' επέκταση και

ολόκληρο το εγχείρημα δημιουργίας ενός δημόσιου χώρου, είναι ότι παρά την ύπαρξη οδηγιών και των συνακόλουθων βημάτων που πρέπει να εκτελέσουν τα άτομα προκειμένου να κατασκευάσουν τις μορφές και τις σχέσεις που θα διαμορφώσουν τον κοινωνικό χώρο, το αποτέλεσμα στο οποίο αναπόφευκτα καταλήγουν δεν είναι αυτό που θα έπρεπε να είναι. Διαρκώς προκύπτει μια ανορθόδοξη, αμφίσημη, μη λειτουργική, μια άλλη κατάσταση.

Αναφορικά με τις τεχνικές λεπτομέρειες και την σύνδεση τους με το ευρύτερο εννοιολογικό θεωρητικό πλαίσιο, δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στην έννοια της μινιατουροποίησης. Όπως επισημαίνεται και στην σελίδα τριάντα δύο (32) του κειμένου, ο Paul Virilio αναφέρεται στα ραγδαίως επιτάχυνσης φαινόμενα της παγκοσμιοποίησης και των μέσων μαζικής ενημέρωσης και στην επίδραση που αυτά ασκούν στις σύγχρονες χωροχρονικές αποστάσεις.³⁹ Μέσα σε ένα πλαίσιο λοιπόν, διαρκούς ελαχιστοποίησης και σμίκρυνσης των διαδρομών και των αντικειμένων, οι γλυπτικές φόρμες που παρουσιάζονται στο εικαστικό έργο, υφίστανται την ίδια μεγεθυντική σμίκρυνση. Ωστόσο, η παραγωγή αυτών σε μικροκλίμακα δεν παύει να αναιρεί μια επιπλέον ερμηνευτική προσέγγιση. Σύμφωνα με τον Gaston Bachelard, η ανθρώπινη φαντασία οργανώνεται μέσα από οικείες μικρές χωρικές εμπειρίες. Ο ίδιος χρησιμοποιεί στο έργο του *«Η Ποιητική του Χώρου»*⁴⁰, την έννοια του σπιτιού και της γωνιάς για να επισημάνει πώς αντίστοιχοι χώροι λειτουργούν ως φωλιές της συνείδησης. Το σπίτι γίνεται αρχέτυπο όλων των μελλοντικών κατοικήσεων, χαράσσεται στη μνήμη και στο σώμα, διαμορφώνει ασυνείδητα τη σχέση των ατόμων με τον χώρο, οργανώνει ταυτότητες και διατηρεί την ύπαρξη του όχι ως ένα ακόμη λειτουργικό αντικείμενο, αλλά ως ψυχικό τοπίο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον αναπτύσσεται μέσα από την εννοιολογική σύγκρουση ανάμεσα στα σύμβολα του σπιτιού και της μηχανής. Καθώς η εποχή της νεωτερικότητας έχει μετατρέψει τον χώρο σε λειτουργικό σύστημα, μηχανοποιώντας τον κόσμο και επιταχύνοντας τον χρόνο, το σύμβολο του σπιτιού αντιστέκεται, διατηρώντας μνήμες, επιβραδύνοντας και δημιουργώντας οικειότητα. Εδώ, γίνεται σαφέστερη και η διαφορά ανάμεσα στην μητρόπολη και την τεχνική του Lefebvre και την ποιητική κατοίκηση του Bachelard.

Επιπλέον, η επιλογή του γκρίζου χρώματος προσδίδει επιπλέον ασάφεια στα γλυπτά και στο τι ακριβώς αυτά παραπέμπουν. Το γκρίζο χρώμα ακυρώνει την ύπαρξη μια καθαρής και αυτούσιας μορφικής υπόστασης και αρνείται να τα κατηγοριοποιήσει είτε

³⁹ Paul Virilio, *Πανικόβλητη Πόλη. Το αλλού αρχίζει εδώ*, εκδόσεις Νησίδες, 2004, σ. 61.

⁴⁰ Gaston Bachelard, *Η Ποιητική του Χώρου*, εκδόσεις Χατζηνικολή, 2014.

ως σπίτια, μηχανές ή απλώς άνθρωποι. Διατηρεί μια αίσθηση υβριδικότητας και απροσδιοριστίας, αντικατοπτρίζοντας την κατάρρευση των ορίων ανάμεσα στο ανθρώπινο, το τεχνολογικό, το ιδιωτικό και το δημόσιο. Παράλληλα, μέσα από την χρήση του γκρίζου χρώματος, ο θεατής εστιάζει περισσότερο στην φόρμα αυτή καθαυτή και τις συμβολικές σχέσεις που αναπτύσσονται μέσα στο έργο, παρά στην ανάγνωση συγκεκριμένων μορφών ή αντικειμένων. Οι μονοχρωματικές επιφάνειες καταστέλλουν σε μεγάλο βαθμό την ατομική ταυτότητα, εξισώνοντας τα γλυπτά με κοινωνικά αρχέτυπα, παρά με πορτραίτα μιας συγκεκριμένης και προκαθορισμένης οντότητας. Ανεξάρτητα από την επιλογή χρώματος, ο θεατής μπορεί να διακρίνει διαφοροποιήσεις σε ορισμένα αντικείμενα, μέσα από την αντίθεση ματ και γυαλιστερού γκρίζου. Η ύπαρξη στον χώρο, είτε ολόκληρα βαμμένων αντικειμένων με γυαλιστερή μπογιά, είτε μερικώς, σηματοδοτεί αθόρυβα ορισμένα σημεία εστίασης. Η γυαλιστερή επιφάνεια τονίζει την κοινωνική ισχύς, την εξουσία ή τον έλεγχο, αναδεικνύοντας ποια είναι τα στοιχεία εκείνα που πριμοδοτούνται κοινωνικά. Η όραση του θεατή κατευθύνεται άμεσα στα σημεία ανταλλαγής, εποπτείας, κατανάλωσης, ή και επικοινωνίας. Παραδείγματος χάριν, τα γυαλιστερά μηχανικά μέρη προτάσσουν την αποδοτικότητα, την τεχνοκρατία, την παραγωγή ή ακόμη και τις στιλπνές και άμεμπτες επιφάνειες των νεωτερικών συστημάτων. Τα γυαλιστερά πρόσωπα των ανθρώπινων μορφών, παραπέμπουν στην κατανάλωση, την επικοινωνία, και την επιθυμία, όπως κατευθύνονται μέσα από τις κοινωνικές σχέσεις εξουσίας. Σε αντίθεση, οι ανθρώπινες μορφές που έχουν παραμένει σε ματ γκρίζα απόχρωση, διατηρούν την αίσθηση της τρωτότητας και του ανθρωπισμού. Ο διαχωρισμός αυτός, δημιουργεί μια οπτική ένταση, καθώς τα γυαλιστερά στοιχεία στις μορφές καθίστανται τα σημεία εμπλοκής του ανθρώπου με τα σύγχρονα τεχνολογικά συστήματα, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και επικοινωνία, εκφράζοντας ταυτόχρονα τις επιφέρουσες κοινωνικές σχέσεις.

Οι γλυπτικές μορφές αποδίδονται μέσα από απλοποιημένες και καθαρές φόρμες, δίνοντας έμφαση στην γενικότερη εικόνα των συμβόλων, και όχι στα εξαστομικευμένα χαρακτηριστικά της κάθε μορφής. Η πλαστικότητα της φόρμας αποκαλύπτει πώς καμία μορφή δεν ολοκληρώνεται σε ένα ρεαλιστικό επίπεδο, αλλά μοιάζουν όλες να βρίσκονται σε μια ασαφή κατάσταση μεταμόρφωσης ή αποσπασματικότητας. Σημαντική επίδραση στην φορμαλιστική απόδοση των μορφών, ασκούν τα γλυπτά των αυτόχθονων προκολομβιανών πολιτισμών κατά τον 14^ο και 15^ο αιώνα.

Εικόνα 1: <https://www.dreamstime.com/stock-photo-pieces-peruvian-pottery-inca-ceramic-old-image46470005>

Εικόνα 2: <https://www.dreamstime.com/peruvian-pottery-pre-columbian-era-pre-columbian-civilizations-were-made-indigenous-peoples-two-americas-image191594910>

Ιδιαίτερη επιρροή ασκεί επίσης το εικαστικό έργο του Αφροαμερικανού καλλιτέχνη William Edmondson. Ο ίδιος μετέτρεπε τις μορφές σε συμπαγείς, σχεδόν αρχέγονες μορφές, αποφεύγοντας την φυσιοκρατία.

Εικόνα 3: William Edmondson, *Critic*, 1940, Fleisher Ollman Gallery, USA
https://www.fleisher-ollmangallery.com/works/_critter

Τα γλυπτικά κεφάλια του Γερμανού Thomas Schütte παίζουν εξίσου σημαντικό ρόλο στην πλαστική διαμόρφωση του εικαστικού έργου. Ο Schütte δίνει έμφαση στην κυριαρχία της μάζας έναντι της γραμμής, αφαιρώντας περιττές λεπτομέρειες και αυξάνοντας τις βασικές μάζες. Η ύλη παραμένει ορατή, συντηρώντας τα ίχνη της παραγωγικής διαδικασίας, ενώ η παραμόρφωση των αναλογιών μετατρέπεται σε βασικό πλαστικό εργαλείο. Ο κοινός τόπος ανάμεσα στις μορφές που δημιουργεί και σε αυτές που περιγράφονται στο παρόν κείμενο, είναι η αυτονομία της μορφής. Τα κεφάλια και στις δύο περιπτώσεις λειτουργούν όχι ως πορτρέτο αλλά ως γλυπτική διερεύνηση της ανθρώπινης φυσιογνωμίας. Ο ίδιος αποφεύγει τόσο τον ακαδημαϊκό ρεαλισμό όσο και την πλήρη αφαίρεση. Η ανθρώπινη μορφή παραμένει αναγνωρίσιμη, αλλά βρίσκεται διαρκώς στο όριο μεταξύ αναπαράστασης και παραμόρφωσης. Παρόμοια λογική στον τρόπο με τον οποίο διατηρείται η σωματικότητα των μορφών, αλλά χάνεται η ατομική ταυτότητα, εντοπίζεται και στην γλυπτική σχηματοποίηση της μηχανής και της οικίας. Αντίστοιχη επιρροή ασκείται μέσα από το γλυπτικό έργο των σύγχρονων καλλιτεχνών Kensuke Yamada, Jean Arp και Horace C. Westermann και το σχέδιο του Jean Giraud.

Εικόνα 4: Thomas Schütte, *Experten I*, 2020, Courtesy: the artist and Konrad Fischer Galerie
<https://www.gallery-weekend-berlin.de/journal/konrad-fischer-thomas-schutte/>

Εικόνα 5: Thomas Schütte, *You & Me – You 21*, 2018, Courtesy: the artist and Konrad Fischer Galerie
<https://www.gallery-weekend-berlin.de/journal/konrad-fischer-thomas-schutte/>

Εικόνα 6: Ιωάννα Λυκούδη, Ατιτλο, 2026, Γλυπτική εγκατάσταση στο Τμήμα Εικαστικών Τεχνών και Επιστημών της Τέχνης

Εικόνα 7: Ιωάννα Λυκούδη, Ατιτλο, 2026, Γλυπτική εγκατάσταση στο Τμήμα Εικαστικών Τεχνών και Επιστημών της Τέχνης (λεπτομέρεια)

Επίλογος

Μέσα από την συγκεκριμένη απόπειρα προσέγγισης της ιδέας του δημόσιου χώρου ως μια διαρκώς μεταλλασσόμενη κοινωνικοπολιτικά κατασκευασμένη έννοια, μπορούμε να κατανοήσουμε σε ευκρινέστερο βαθμό τα στοιχεία εκείνα που τον προσδιορίζουν και τον καθιστούν πραγματοποιήσιμο. Ωστόσο, ο κύριος προβληματισμός της δεδομένης εργασίας, δεν εξαντλείται αποκλειστικά στο τι συνεπάγεται ένας δημόσιος χώρος, αλλά επεκτείνεται στους τρόπους με τους οποίους μπορεί να παραχθεί ο ίδιος και κατ' επέκταση να διαμορφωθεί και ένα διαφιλονικούμενο δημοκρατικό πεδίο. Στο σημείο αυτό, η σύνδεση με την θεωρία του Henry Lefebvre αναφορικά με την παραγωγή του κοινωνικού χώρου, ενέχει ιδιαίτερη σημασία. Ο Lefebvre επιχειρεί να απαντήσει στο μείζον αυτό ερώτημα της σύνδεσης του φυσικού, πνευματικού και κοινωνικού χώρου σε μια ενιαία αδιάσπαστη οντότητα, απαντώντας πώς μόνο μέσω σαφών κοινωνικών πρακτικών δύναται να υλοποιηθεί η πραγμάτωση της. Σε οποιαδήποτε περίπτωση, είναι αδύνατο να νοηθεί η ιδέα του χώρου ως ανεξάρτητη από την ανθρώπινη δραστηριότητα. Ο χώρος παράγεται μέσω των ανθρώπινων ενεργειών, όπως αυτές αναπαράγονται μέσα από τις προκείμενες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές σχέσεις.

Παρ' όλα αυτά, η ραγδαία ιδιωτικοποίηση της δημόσιας ζωής, ο αυξανόμενος έλεγχος και η εποπτεία, η νεοφιλελεύθερη αστικοποίηση μέσω των προσανατολισμένων στην αγορά πολιτικών και ο αποκλεισμός των δημόσιων χώρων λόγω ταξικών, φυλετικών και άλλων κριτηρίων, δημιουργεί συνθήκες αμφισβήτησης και επαναξιολόγησης του «δημόσιου» χώρου. Τα σύγχρονα καπιταλιστικά συστήματα κατέληξαν στην δημιουργία ενός «νέου» και συμπεριληπτικού χώρου, που είναι ανοιχτός σε όλους, και ενός σκηνικού μιας ψευδαισθητικής δημοκρατίας βασισμένης σε μια γενική ορατότητα και έκθεση των ατόμων. Πλέον διαφημίζεται μια ρητορική ποικιλομορφίας και πλουραλισμού, νοούμενη ως αστικός εξευγενισμός. Ωστόσο, ο ίδιος είναι, κατ' ουσία, ένα ισχυρά επιλεκτικό σύνολο παρεμβάσεων που κατοχυρώνουν αυστηρούς κανόνες χρήσης του δημόσιου χώρου. Ή ακόμη, ένα σύνολο πολιτικών που διαμορφώνουν το χώρο ως μια επιθετικά ομογενοποιημένη τάξη και έναν κόσμο ατομικών ευκαιριών και ασφαλούς κατανάλωσης διαφορετικών *lifestyle* που σχηματίζει η αντίστοιχη κυρίαρχη ρητορική. Ο εξευγενισμένος δημόσιος χώρος εδραιώνεται μέσα από την δημιουργία σκηνοθετημένων θεαμάτων εξημερωμένης και προβλέψιμης δημόσιας ζωής και μέσα από πολιτικές ισχυρά εξαρτημένες από την διαχείριση εικόνων. Η δημόσια κουλτούρα οπτικοποιείται και συνδέεται με την

αναπαραγωγή εμπορεύσιμων αστικών ταυτοτήτων ως επιβαλλόμενα κυρίαρχα στερεότυπα. Παγιδευμένες, έτσι, στις ταξινομίες τύπων εικόνων, οι ταυτότητες επιτελούνται χωρίς να επηρεάζονται από τις ενδεχόμενες τροπές και τις προκλήσεις των συναντήσεων. Οι εικόνες αποτέλεσαν αποφασιστικό και αναπόσπαστο στοιχείο των νεωτερικών καπιταλιστικών συστημάτων, καθώς μπορούσαν να συμπυκνώσουν ουσιώδη μηνύματα των κυρίαρχων ιδεολογιών.⁴¹⁴²

Στο έργο «Κοινός χώρος. Η πόλη ως τόπος των κοινών»⁴³, ο Σταύρος Σταυρίδης αντλεί από την ιδιωτικοποίηση του δημόσιου, την φαντασίωση ενός ψευδούς ομογενοποιημένου κόσμου και τον κυρίαρχο μερισμό του αισθητού για να αντιπροτείνει την σύσταση ενός κοινού χώρου εντός, εναντίον και πέραν των καπιταλιστικών συστημάτων. Βεβαίως ο ορισμός του «κοινού», όπως και του δημόσιου χώρου πρέπει διαρκώς να αμφισβητούνται και να επαναπροσδιορίζονται, καθώς η παραγωγή αυτών δεν χρειάζεται να είναι το αποτέλεσμα μιας διαδικασίας ομογενοποίησης ή το ρητό και αναπόφευκτο αποτέλεσμα εξουσιαστικών στρατηγικών κανονικοποίησης. Παρ' όλα αυτά, ο Σταύρος Σταυρίδης διακρίνει τον κοινό χώρο τόσο από τον ιδιωτικό όσο και από τον δημόσιο χώρο. Ο κοινός χώρος παίρνει την μορφή ενός εδάφους συνάντησης, στο οποίο «εκτεταμένα κυκλώματα συνάντησης» αλληλοεπιδρούν, και στο οποίο αναπτύσσονται διαρκώς μορφές αμφισβήτησης και συμφωνίας για την χρήση και τον χαρακτήρα του. Ταυτόχρονα ο ίδιος ο χώρος αποτελεί καταφλιακή χωρικότητα, κατοχυρώνοντας ενδιάμεσες περιοχές διάβασης και υποδεικνύοντας μια δυνητική κίνηση προς την ετερότητα, την είσοδο δηλαδή, σε μια συνθήκη που είναι ουσιωδώς «άλλη». Η κατανόηση της ετερότητας μέσα από το άνοιγμα των συνόρων της ταυτότητας, και η διαμόρφωση ενδιάμεσων ζωνών αμφιβολίας, αμφιθυμίας, υβριδικότητας, και διαπραγματεύσεως, αποτελεί καίριο βήμα για την παραγωγή ενός δημοκρατικού δημόσιου χώρου.

⁴¹ Jacques Rancière, *The Politics of Aesthetics*, μτφρ. Gabriel Rockhill (London: Continuum, 2004).

Ιδιαίτερη σημασία ενέχει η θεωρία του Γάλλου φιλόσοφου Jacques Rancière αναφορικά με τον «μερισμό του αισθητού» (*partage du sensible*) και τον ρόλο των εικόνων στη συγκρότηση της πολιτικής εμπειρίας. Οι εμπειρίες, όπως και οι χρησιμοποιούμενες εικόνες, μπορεί να είναι μοναδικές, αλλά η σκέψη μέσα από τις εικόνες δίνει στις ατομικές εμπειρίες ένα κοινωνικό νόημα, ευθυγραμμίζοντας τις με έναν κοινό ορίζοντα. Σύμφωνα με τον Rancière, ο ορίζοντας αυτός δημιουργείται ηγεμονικά ως «μερισμός του αισθητού».

⁴² Jacques Rancière, *Disagreement: Politics and Philosophy*, μτφρ. Julie Rose (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1999).

Η διαφωνία (*dissensus*), για να επιστρέψουμε στην ορολογία του Rancière, χρειάζεται να αναπτυχθεί μέσα σε και μέσα από τη σκέψη σε εικόνες, αν επιδιώκει όχι να διαμορφώσει απόψεις και λόγους που παρεκκλίνουν από τα κυρίαρχα πρότυπα αλλά, το σημαντικότερο, να «ανασυστήσει τη σκηνή του κοινού», κλονίζοντας τον κυρίαρχο μερισμό του αισθητού.

⁴³ Σταυρίδης Σταύρος, *Κοινός χώρος. Η πόλη ως τόπος των κοινών*, εκδ. Angelus Novus, 2018.

Μέσα στο υπάρχον κοινωνικό πλαίσιο, η ύπαρξη και η αποδοχή των ετεροτήτων, παραπέμπει άμεσα στην θεώρηση του Αμερικανού γεωγράφου Don Mitchell, ο οποίος υποστηρίζει πώς η δημοκρατικότητα του δημόσιου χώρου δεν είναι δεδομένη, αλλά σχηματίζεται και αμφισβητείται από μια διαρκή διαμάχη για την απόκτηση δικαιώματος πρόσβασης στον δημόσιο χώρο.⁴⁴ Η κατάληξη της διαμάχης είτε σε μια κοινή συναίνεση, είτε σε μια κοινή διαφωνία, δεν μπορεί να υφίσταται χωρίς την ύπαρξη του «Άλλου». Ο Rancière μιλά για τη «δημοκρατική πρακτική ως εγγραφή του μέρους εκείνων που δεν έχουν μέρος-όχι με την σημασία των «αποκλεισμένων» αλλά οποιουδήποτε. Ο ίδιος ο φιλελεύθερος ορισμός της δημόσιας σφαίρας ως καθολικά προσβάσιμου πεδίου της ισότητας και ελεύθερης διαβούλευσης έρχεται σε κατάφωρη αντίφαση με τα ιστορικά του επίδικα και τις θεσμικές του όψεις ακριβώς διότι είναι σχεδόν συνώνυμος με τη δημοκρατία ως το «μέρος», όπως γράφει ο Rancière, που δίνεται, «σε όσους δεν έχουν «μέρος»: στην τέταρτη τάξη, στους αναλώσιμους και περιττούς, στο προλεταριάτο, στις γυναίκες, στον ξένο. Μόνο σε μια δημοκρατία επομένως ως έλλειψη διάκρισης, που δεν θεμελιώνεται σε τίποτε άλλο παρεκτός στην απουσία κάθε τίτλου, όπως εμφaticά υποστηρίζει ο Rancière, η δημόσια σφαίρα αξίζει το όνομά της. Προκειμένου, λοιπόν, να διοριστεί η δημόσια σφαίρα ως η ρυθμιστική και συντακτική αρχή της δημοκρατίας, οφείλουμε να αναρωτηθούμε ποιοι είναι οι όροι με τους οποίους, μπορεί να διεξαχθεί η συζήτηση περί δημόσιας σφαίρας στη σημερινή συγκυρία, μέσα στην οποία η εξάλειψη των ανισοτήτων και των αποκλεισμών παραμένει μια οχληρή υπόμνηση και ένα μετέωρο πρόταγμα που επιζητεί δικαίωση. Η Hannah Arendt⁴⁵ υποστηρίζει ότι προαπαιτούμενο της τυπικής συγκρότησης της δημόσιας σφαίρας, είναι ο χώρος της δημόσιας εμφάνισης, ο οποίος καθίσταται δυνατός όταν οι άνθρωποι συνευρίσκονται διαμέσου της ομιλίας και της πράξης. Η πρόσληψη της δημόσιας σφαίρας με βάση της αρχή της δημοσιότητας και τη δημόσια χρήση του Λόγου, θα μπορούσε να επιτελέσει σήμερα ρόλο αξιολογικού μέτρου της νομιμότητας και νομιμοποίησης μιας διαβουλευτικής μορφής δημοκρατίας.

Αυτό που καθίσταται σαφές, είναι πώς η ιδανική δημόσια σφαίρα που οραματίστηκε ο Jurgen Habermas, αδυνατεί να πραγματωθεί μέσα σε ένα πλαίσιο οργάνωσης των δημόσιων και ιδιωτικών χώρων επί του άξονα της εμπορευματοποίησης και του θεάματος. Ο Habermas στην πραγματικότητα προτείνει μια δημόσια σφαίρα της αστικής τάξης, αποκρύπτοντας τις εξαιρέσεις που αυτή εμπεριέχει. Η μετατροπή του πολίτη σε

⁴⁴ Don Mitchell, *The Right to the City: Social Justice and the Fight for Public Space* (New York: Guilford Press, 2003), κεφ. 1–2.

⁴⁵ Hannah Arendt, *The Human Condition* (Chicago: University of Chicago Press, 1958), 22–78.

τίποτε άλλο παρά έναν θεατή/καταναλωτή που απλώς εμφανίζεται αλλά δεν αποκτάει πραγματική πρόσβαση, συντηρεί συστηματικά την παθητικότητα των πολιτικών πρακτικών. Αυτό που κρίνεται απαραίτητο, είναι η αναγνώριση επαναχωριοθέτησης και επαναπολιτικοποίησης της έννοιας του δημόσιου και η μελέτη των διαδικασιών μέσω των οποίων ο δημόσιος χώρος συγκροτείται και ανασυγκροτείται πολιτικά. Προκειμένου να καταστεί αυτή η αναγνώριση ρεαλιστική, τα άτομα οφείλουν να κατανοήσουν την δημοσιότητα/πρόσβαση και την ιδιωτικότητα/αποκλεισμός ως αναπόσπαστες σχέσεις εξουσίας όλων των χώρων. Η διαμόρφωση ενός κοινωνικού χώρου, στον οποίον τα άτομα αλληλοεπιδρούν χωρίς την ταυτόχρονη και παράλληλη ύπαρξη των σχέσεων της προσβασιμότητας και του αποκλεισμού, είναι αδύνατη. Η απουσία πρόσβασης στο δημόσιο καθιστά τα άτομα πολιτικά και κοινωνικά περιθωριοποιημένα, ενώ μέσα από την αφαίρεση της ιδιωτικής βάσης, τα άτομα εισέρχονται στην δημόσια σφαίρα, χωρίς όμως, να είναι πραγματικά εκεί.

Η πράξη της επαναπολιτικοποίησης, ωστόσο, δεν αρκείται απλώς στην αναγνώριση, αλλά συγχρόνως στην αναδόμηση της δημόσιας σφαίρας μέσα από τον επανασχδιασμό των ροών πληροφορίας και επικοινωνίας. Η διαπίστωση του Αμερικανού δημοσιογράφου Walter Lippman, πώς οι σύγχρονες δημοκρατίες δεν θέλουν επαρκώς ενημερωμένους πολίτες αλλά μια ενημερωμένη ελίτ και αποστασιοποιημένους τεχνοκράτες ή ακόμη η νόηση του Hegel πώς η δημόσια σφαίρα σπαρασσόμενη από αντιθέσεις και ανταγωνισμό, δεν αποτελεί το πεδίο ενάσκησης της δημόσιας χρήσης του Λόγου με γνώμονα το κοινό καλό, αλλά μια κοινή, υποκειμενική γνώμη που μορφώνουν τα ιδιαίτερα συμφέροντα και ενδύεται το μανδύα της καθολικότητας, δεν έχουν πλήρως αναιρεθεί. Παρ' όλα αυτά, οι θεωρήσεις αυτές τοποθετούνται ως παράγοντες διερώτησης για το κατά πόσο η δημιουργία μιας ενιαίας και ηγεμονικής δημόσιας σφαίρας είναι ο καλύτερος δυνατός τρόπος αναδόμησης του θεσμού της δημοκρατίας.⁴⁶

Το εγχείρημα της ανασυγκρότησης της δημόσιας σφαίρας στις σύγχρονες κοινωνίες, δεν μπορεί να νοηθεί απλώς ως μια μάχη στο «πεδίο των ιδεών», αλλά πρωτίστως ως μια πρακτική διαδικασία κοινωνικής διεκδίκησης και αντιπαράθεσης. Συνεπώς, ο αγώνας για τη ριζική διεύρυνση και ανασυγκρότηση της δημόσιας σφαίρας πρέπει να είναι

⁴⁶Nancy Fraser, "Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy," *Social Text*, no. 25/26 (1990): 56–80, ιδίως σ. 66.

Η Nancy Fraser υποστηρίζει ότι στις κοινωνίες με έντονη κοινωνική διαστρωμάτωση, όπως η σύγχρονη κοινωνία, οι θεσμικές ρυθμίσεις που ευνοούν την αντιπαράθεση μεταξύ πολλαπλών και ανταγωνιστικών δημόσιων σφαιρών υπηρετούν αποτελεσματικότερα το ιδεώδες της ισότιμης συμμετοχής απ' ό,τι η ύπαρξη μίας ενιαίας και καθολικής δημόσιας σφαίρας.

άρρηκτα συνδεδεμένος με το ευρύτερο εγχείρημα της αναδιάταξης των αξόνων της κοινωνικής εξουσίας με ένα πιο δίκαιο, ισότιμο και αξιοκρατικό τρόπο. Εν κατακλείδι, κάθε αναφορά σχετικά με τη δημόσια τέχνη αποτελεί αναπόφευκτα και διατύπωση για τον δημόσιο χώρο, είτε η δημόσια τέχνη νοείται ως «τέχνη σε δημόσιους χώρους», είτε ως «τέχνη που δημιουργεί δημόσιους χώρους», είτε ως «τέχνη προς όφελος του δημόσιου συμφέροντος». Ο όρος «δημόσιο» φέρει εγγενείς δημοκρατικές συνδηλώσεις. Επομένως, ο λόγος περί δημόσιας τέχνης συνιστά ο ίδιος ένα πολιτικό πεδίο· έναν χώρο όπου διακυβεύεται και αμφισβητείται το νόημα της δημοκρατίας, αλλά κυρίως το ίδιο το νόημα της πολιτικής πράξης. Η δημόσια τέχνη δεν νοείται πλέον ως ένα έργο που απλώς καταλαμβάνει ή διαμορφώνει φυσικούς χώρους και απευθύνεται σε ένα προϋπάρχον κοινό. Αντίθετα, αντιμετωπίζεται ως ένα μέσο που συγκροτεί το κοινό, εμπλέκοντας τους ανθρώπους στη δημιουργία πολιτικού δημοκρατικού διαλόγου. Υπό αυτή την οπτική, κάθε πολιτική τέχνη μπορεί να θεωρηθεί δημόσια τέχνη. Και, αν αυτό ισχύει, τότε ενδεχομένως κάθε μορφή τέχνης μπορεί να χαρακτηριστεί δημόσια, καθώς το νόημα και η πρόσληψη κάθε έργου συγκροτούνται κοινωνικά – μια θέση που η Rosalyn Deutsche ταυτίζει με την έννοια του «πολιτικού».⁴⁷ Τι απομένει, λοιπόν, ως ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της «δημόσιας» τέχνης; Σύμφωνα με τη Deutsche, το στοιχείο που τη διακρίνει δεν είναι ούτε ο χώρος στον οποίο τοποθετείται ούτε η υλική της υπόσταση ως αντικείμενο, αλλά το αποτέλεσμα ή η επίδραση που παράγει.

⁴⁷ Rosalyn Deutsche, *The Question of Public Space*, October 33 (Summer 1988): 5–22.

Βιβλιογραφία

- Al-Ali, N. S. M. (2023). *Into the concept of utopia versus dystopia: A comparative analysis between two cities*. SPACE International Journal of Conference Proceedings. <https://doi.org/10.51596/sijocp.v3i1.19>
- Anthopoulos, X. (2025). *Ο δημόσιος χώρος και η δίκαιη πόλη*. constitutionalism.gr. <https://www.constitutionalism.gr/o-dimosios-xoros-kai-i-dikaia-poli/>
- Arendt, H. (1958). *The human condition*. University of Chicago Press.
- Arendt, H. (1963). *On revolution*. Viking Press.
- Augé, M. (1995). *Non-places: Introduction to an anthropology of supermodernity* (J. Howe, Trans.). Verso.
- Bachelard, G. (1958). *The poetics of space*. Presses Universitaires de France. (English translation, 1964, Beacon Press)
- Bauman, Z. (2000). *Liquid modernity*. Polity Press.
- Bauman, Z. (2003). *City of fears, city of hopes*. Goldsmiths College.
- Bauman, Z. (2007). *Liquid times: Living in an age of uncertainty*. Polity Press.
- Calhoun, C. (Ed.). (1992). *Habermas and the public sphere*. MIT Press.
- Deutsche, R. (1996). *Evictions: Art and spatial politics*. MIT Press.
- Demirović, A. (2004, June). Hegemony and the paradox of public and private (R. Faust, Trans.). transversal texts. <https://transversal.at/transversal/0605/demirovic/en>
- Ferree, M. M., Gamson, W. A., Gerhards, J., & Rucht, D. (2002). Four models of the public sphere in modern democracies. *Theory and Society*, 31(3), 289–324. https://www.researchgate.net/publication/226567205_Four_Models_of_the_Public_Sphere_in_Modern_Democracies

Foucault, M. (1986). Of other spaces: Utopias and heterotopias. *Diacritics*, 16(1), 22–27. <https://doi.org/10.2307/464648>

Habermas, J. (1989). *The structural transformation of the public sphere* (T. Burger, Trans.). MIT Press. (Original work published 1962)

Lefebvre, H. (1974). *The production of space*. Blackwell (English translation, 1991, D. Nicholson-Smith, trans.).

Lipovetsky, G. (2013). *Παγκοσμιοποίηση και υπερ-νεωτερικότητα: Κοσμοπολιτισμός και δυτική κουλτούρα*. Εκδόσεις Νησίδες.

Low, S. M., & Smith, N. (Eds.). (2006). *The politics of public space*. Routledge.

Madanipour, A. (1999). Public space: The management dimension. *Journal of Urban Design*, 4(3), 261–275. <https://doi.org/10.1080/13574809908724452>

Mitchell, D. (1995). The end of public space? People's Park, definitions of the public, and democracy. *Annals of the Association of American Geographers*, 85(1), 108–133. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8306.1995.tb01797.x>

More, T. (1516/2016). *Utopia*. Basilica.ca. <https://basilica.ca/documents/2016/10/Thomas%20More-Utopia.pdf>

Mugnier, P. (n.d.). Utopia and dystopia as critical representations of reality. *Humanities, Arts and Society*. <https://humanitiesartsandsociety.org/magazine/utopia-and-dystopia-as-critical-representations-of-reality/>

Palladino, M., & Miller, J. (Eds.). (2015). *The globalization of space: Foucault and heterotopia*. Routledge.

Perec, G. (1997). *Species of spaces and other pieces* (J. Sturrock, Trans. & Ed.). Penguin Books.

Pettas, D. (2018). *Δημόσιος χώρος, πόλη και εξουσία*. ResearchGate. https://www.researchgate.net/publication/329124663_Demosios_choros_Pole_kai_Exousia

- Public City. (2011). In *Ανάπλαση της Νοτιοανατολικής Πύλης Θεσσαλονίκης: Διεθνής Ανοικτός Διαγωνισμός – Α' Βραβείο*. Ιανός / ΑΠΘ.
- Sanglard, F. N., & Hauber, G. (2019). Review of Habermas and the Media. *Journal of Deliberative Democracy*, 15(3), Article 12. <https://doi.org/10.16997/jdd.350>
- Sennett, R. (1977). *The fall of public man*. Knopf.
- Sennett, R. (2018). *Building and dwelling: Ethics for the city*. Farrar, Straus and Giroux.
- Sevignani, S. (2022). Digital transformations and the ideological formation of the public sphere. *Theory, Culture & Society*, 39(4), 91–109. <https://doi.org/10.1177/02632764221103516>
- Simmel, G. (1903/1997). Space and the spatial order of society. In D. Frisby & M. Featherstone (Eds.), *Simmel on culture*. Sage.
- Simmel, G. (2017). *Μητροπολιτική αίσθηση: Οι μεγαλουπόλεις και η διαμόρφωση της συνείδησης*. Άγρα.
- Soja, E. (2001). *Postmodern geographies: The reassertion of space in critical social theory*. Verso.
- Stavrides, S. (2018). *Κοινός χώρος: Η πόλη ως τόπος των κοινών*. Angelus Novus.
- Teerds, H., Patrão, A., & Baumberger, C. (Eds.). (2021). *Public space: The real and the ideal*. ETH Zürich & EPFL.
- Terzoglou, N. (2010). *Ιδέες του χώρου στον 20ό αιώνα*. Νήσος.
- Virilio, P. (2004). *Πανικόβλητη πόλη*. Νησίδες.
- Warner, M. (2002). Publics and counterpublics. *Public Culture*, 14(1), 49–90.
- Wengenmeir, M. (2014). Habermas' public sphere. BCcampus. <https://open-textbc.ca/mediastudies101/chapter/habermas-publicsphere/>

Βάκη, Φ. (2024, 27 Δεκεμβρίου). Ο Habermas για τη δημόσια σφαίρα. *Ετερολογίες*.

<https://eterologies.com/2024/12/27/habermaspublicsphere/>

Μήτουλα, Ρ. (χ.χ.). *1ο μάθημα – Χώρος* [Σημειώσεις μαθήματος]. ΟΙΚ213, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Open eClass.